

Kirkebøger og kirkebogspolitik 1812-1920

Af Paul G. Ørberg

»... at de førtes af Mænd, der erindrede at deres Embedsforhold skulde, i mange vigtige kirkelige og borgerlige Tilfælde, bedømmes af Efterslægten«. Biskop Andreas Birch i kirkebogsfortale 1813.

Ved reskript af 11. december 1812 ændredes kirkebogsførelsen i Danmark og Norge. I motiverne til reskriptet nævnes det, at målet var, at få kirkebøgerne ført på en hensigtssvarende måde efter een og samme norm. De to vigtigste bestemmelser, der tog sigte herpå, var, at kirkebøgerne skulle føres »i overensstemmelse med vedhæftede 7 schemaer«, og at disse skemaer skulle trykkes.¹

Kancelliet tilstillede den 15. december biskopperne reskriptet og oplyste i sin følgeskrivelse, at biskoppen over Sjællands stift samme dato var blevet anmodet om at foranstalte de vedhæftede 7 skemaer, hvorefter kirkebøgerne for fremtiden skulle indrettes og føres, trykte. Skemaerne fulgte med skrivelsen til hver biskop i form af 7 folioark, hvor teksten til hver enkelt rubrik er skrevet med håndskrift foroven.² Samtidig blev biskopperne anmodet om snarest muligt at henvende sig til Sjællands biskop for at få det fornødne antal af skemaerne. Sagen er altså helt klar fra centraladministrationens side: man dekreterede en fuldstændig uniformitet for kirkebøgerne opnået ved, at de af kancelliet udarbejdede skemaer blev trykt eet sted i København og distribueret gennem Sjællands biskop.

Virkeligheden blev dog en ganske anden, og for at forstå baggrunden herfor, er det nødvendigt at se nærmere på reskriptets tilblivelses-historie.

Siden efteråret 1809 havde man i kancelliet og i den kirkelige administration arbejdet med reformplanerne og, efter at hele året 1810 var gået med forberedelserne, havde man i februar 1811 fra kancelliet kunnet indgive en grundig gennearbejdet forestilling til kongen med nøjagtigt forslag til skemaernes udformning. Det var hensigten, at reformen skulle iværksættes ved kirkeårets begyndelse i 1811. Hele

den verdslige og kirkelige administrations planlægning blev imidlertid væltet omkuld, da kongen – stik imod forventning og sædvane – i sin resolution af 15. april begærede en meget væsentlig udvidelse af ministerialbogskomplekset ved tilføjelse af dels et personregister over af- og tilgang til sognet, dels et jævnførelsesregister for alle ministerialia. Af- og tilgangslisterne betegnede desuden en principiel nydannelse, idet der her var tale om oplysninger, som ikke havde nogen umiddelbar tilknytning til kirkelige handlinger.³

Desværre har vi i dag ingen mulighed for at afgøre, hvem der var ophavsmanden til kongens ønske. Spørgsmålet er interessant, fordi der reelt i nogen grad var tale om en tilsidesættelse af kancelli og bispekollegium. Har kongens resolution således vakt mishag hos de deputerede i kancelliet, så gælder dette i hvert fald også Sjællands biskop, Frederik Münter (1808-30), som i sit fornyede responsum (af 15. august) også frarådede ændringerne.

Kongens ønsker blev naturligvis alligevel efterkommet, og da reskriptet endelig udsendtes i december 1812 var de pågældende personregistre føjet til. Det er omsonst at spekulere på, hvordan forløbet ville være blevet, hvis kongen ikke havde grebet ind, men man kan under alle omstændigheder pege på forskellige følgevirkninger, som ikke var til gavn for reformværket.

For det første blev reformen forsinket i omkring halvandet år. Det betød, at man havde passeret statsbankerotten den 5. januar 1813 og var kommet ind i en finansiell og forsyningsmæssig krisetid, da reformen skulle føres ud i livet. Kirkeejerne, som skulle bekoste de dyre protokoller, kunne derfor være fristet til at prøve at undgå denne udgift. En anden direkte følge var, at det i løbet af 1813 viste sig vanskeligt at fremskaffe papir af, hvad man anså for en ordentlig kvalitet.⁴ Det, man var utilfreds med, var vel nok papirets grovere struktur og gråligt-blålige tone; men der var dog tale om håndgjort bøttepapir, og dets holdbarhed har vist sig at være absolut tilfredsstillende. Det kan allerede her indskydes, at når man derimod kommer til 2. generations kirkebøger fra omkring 1830 og i endnu højere grad 3. og 4. generations (1850-, 1870-) er industripapiret blevet det fremherskende, dvs. papir, som i første omgang på grund af en svag fiberstruktur og senere på grund af store mængder tilsætningsstoffer, især alun, meget let skørner og knækker.

Dernæst medførte udsættelsen, at kancelliet renoncerede på at fastsætte en termin for reformens ikrafttræden. Hvor man oprindeligt havde stilet imod advent 1811 som en fast termin, lod man nu i december

1812 spørgsmålet stå ganske åbent. Resultatet blev det uheldige, at de nye ministerialbøger begynder til vidt forskellige tider.

I Viborg stift er forholdene i denne henseende de mest regelmæssige, idet så godt som alle kirkebøger begynder den 1. januar 1813. Det skyldes, at biskop Jens Bloch (1805-30) allerede den 28. december 1812 gennem provsterne gjorde sognepræsterne kendt med de nye skemaer og henstillede til dem straks at indrette kladder, hvis indhold så senere kunne overføres til de autoriserede kirkebøger.⁵

I Ålborg stift begynder praktisk taget alle kirkebøger i 1814; begyndelsestidspunktet varierer lige fra januar til december, men med absolut hovedvægten på månederne maj-juni. I Århus stift begynder kirkebøgerne 1. januar 1814, nogle sogne i Bjerre-Hatting herreder dog først sommeren 1814 eller med året 1815. Det skyldtes obstruktion fra et par kirkeejeres side, som var forbitrede over prisen på bøgerne.^{5a} I Ribe stift begynder kirkebøgerne i 1814 eller 1815, stort set med halvdelen til hvert år, men i virkeligheden vil det sige omkring nytår 1815; et par stykker begynder først 1816. I Fyns stift begynder hovedparten af kirkebøgerne i 1813, en del i 1814 og enkelte først i 1815; det sidste gælder landsognene på Ærø og har vel nok en sammenhæng med de særlige administrationsforhold for øens kirker; desuden Oure sogn, Vends herred. I Lolland-Falster stift fordeles begyndelsesårene sig nogenlunde ligeligt mellem 1813, 1814 og 1815.

I det store Sjælland stift er forholdene mere forskellige end i de øvrige stifter. Mest ensartede er forholdene på Bornholm, hvor kirkebøgerne regelmæssigt begynder i 1813, enkelte først 1814. Der er straks noget større udsving i Gammel Roskilde, Præstø og Holbæk amter. Tyngdepunktet ligger ved 1814-15, men specielt Holbæk amt har mange, der begynder i 1813, og der er enkelte »forsinkede« kirkebøger, som først begynder 1816 eller 1817. Forholdene er omtrent tilsvarende i Sorø amt, mens der er større forskelle i Frederiksborg amt med mange udsving fra 1812 til 1817. Det skal dog bemærkes, at disse oversigter alene bygger på registraturer over kontramministerialbøger, og at begyndelsestidspunktet for hoved- og kontramministerialbog i enkelte tilfælde kan variere.

Var forholdene således brogede m.h.t. begyndelsestidspunktet for de nye ministerialbøger, så gælder dette i endnu højere grad, når man stift for stift undersøger, hvordan reformen blev gennemført i praksis. Set i relation til det, der havde været cancelliets intention og som er refereret i indledningen, fristes man til at karakterisere dem som kaotiske.

Igen engang ser vi biskop Bloch i Viborg gribe sagen an på den mest beslutsomme måde. I et brev nytårsdag 1813 underrettede han biskop Münster om, at han allerede havde ladet skemaerne trykke i Viborg.⁶ Rent faktisk betød det selvfølgelig kun, at han havde truffet aftale om trykningen, og i den allerede omtalte skrivelse til stiftets provster den 28. december 1812 oplyses det da også, at aftalen er gjort med kammerråd A.F. Just, den bekendte bogtrykker og forfatter og udgiver af *Den Viborger Samler*.

Alle de øvrige biskopper opfattede kancelliets skrivelse således, at de skulle meddele biskop Münster, hvor mange eksemplarer af de 7 skemaer, man havde brug for. Biskop P.O. Boisen i Maribo (1805-31) bad allerede den 22. december om snarest muligt at få 70 eksemplarer, men den 26. december måtte han bede om yderligere 70, da han ved nærmere at efterse reskriptet havde erfaret, at også enhver degn eller kirkesanger skulle have et eksemplar. Den 23. december udbad biskop V.C. Hjort i Ribe (1811-18) sig 185 eksemplarer; den 29. december bad biskop Andreas Birch i Århus (1805-29) om 170 ris papir, men gjorde samtidig opmærksom på, at dette kun var et foreløbigt tal, og at det nøjagtige ville blive sendt, efter at han havde modtaget de gejstliges forslag. Den 4. januar 1813 opgjorde biskop Rasmus Jansen i Ålborg (1806-27) sit stifts behov til 198 eksemplarer og ønskede samtidig oplyst, hvad hvert eksemplar kostede, så han kunne besørge betalingen indkrævet og tilstillet i en samlet sum. Biskoppen over Fyns stift, Frederik Plum (1811-34) meddelte først den 24. april, at han ville have brug for 80 ris papir.⁷

I Århus stift fik denne sag et særlig ekstremt forløb. Her havde biskop Birch allerede den 2. januar 1813 fra amtsprovst Kruse i Randers modtaget et forslag om, at de nye kirkebøger måtte trykkes af stiftets to bogtrykkere.⁸ Efter at have tænkt over denne idé skrev Birch den 22. januar til biskop Münster, at denne måske ville skånes for ulejligheden med aftryk, og om det i givet fald kunne lade sig gøre, at få papiret rubriceret hos Århus stifts to lokale bogtrykkere.⁹ I et brev til amtsprovst Kruse den 1. februar erklærede biskop Birch sig enig med provsten i ønsket om lokal trykning og underrettede ham om sit brev til biskop Münster, som han endnu ikke havde fået svar på. Han skrev videre, at hvis kancelliet kunne godkende en lokal trykning, ville han anse det for passende, at bogtrykker Elmenhoff i Randers kom til at forsyne Randers amt med de trykte ark.¹⁰ Efter at have modtaget et par forespørgsler om kirkebogssagen fra sine provster skrev Birch for tredje gang til biskop Münster den 21. maj; han forven-

tede et svar og havde ikke foretaget sig noget i sagen, men anså fortsat en trykning i stiftet for ønskelig.¹¹ Münter forblev tavs. Imens voksede Birchs utålmodighed, og ærgrelsen blev ikke mindre, da han blev klar over, hvor let biskop Bloch i Viborg var kommet om ved problemerne. Endelig den 29. juli fik han luft i et privat brev til Münter:

Sig mig gode ven, hvorfor De ikke har besvaret mine tvende breve angående trykningen af det til stiftets ministerialbøger fornødne rubricerede papir? Biskop Bloch, som uden videre forespørgsel har ladet papir anskaffe og trykke, har herved vundet et stort forspring for mig, ikke at tale om den ikke ubetydelige omstændighed, at papiret i de senere måneder er blevet så kostbar, at prisen er fordoblet, og godt papir, således som det udfordres til ministerialbøger, er i nogenlunde kvantitet ikke at opdrive (?). Således som tingene nu står, ved jeg næsten ikke, hvad jeg skal ønske, og bør anse det for fordelagtigen for mit stift, såfremt det rubricerede papir kan bekommes fra Sjælland. Behag imidlertid at sende mig svar på mine tvende breve, hvoraf det første var skrevet den 22. januar, det andet af 21. maj; thi skal der gøres foranstaltninger her, er det sandelig på tiden, og ugerne ville jeg se Århus stift stå tilbage for de andre stifter i henseende til ministerialbøgers anskaffelse.¹²

Det brev gav omsider resultat. Den 3. august modtog Birch et undskyldende brev fra biskop Münter, hvor han oplyste, at han stadig ventede på kancelliets approbation af de for længe siden indsendte korrekturark, men at han iøvrigt ikke havde noget imod, at trykningen kom til at foregå i Århus.^{12a} Endelig den 14. august sendte Münter korrekturafttryk af skemaerne til de nye kirkebøger og fastslog påny, at der ikke var noget til hinder for, at kirkebøgerne blev trykt i Århus stift. Kancelliets approbation havde foreligget i Købehavns bispegård den 12. august. Men de skemaer, Århusbispens nu sad med i hånden, var nøjagtig ligelydende med dem, han havde modtaget fra kancelliet som julegave året før! De otte måneder, der nu var forløbet siden reskriptets udstedelse, havde for biskoppen demonstreret en uforståelig mangel på interesse for reformen hos myndighederne i hovedstaden. Vi kan ikke vide, hvordan han har ræsonneret, men hans overvejelser er åbenbart mundet ud i, at han under disse omstændigheder måtte være relativt frit stillet m.h.t. skemaernes udformning, for de skemaer, der blev trykt til brug for Århus stift, kom i en række henseender til at afvige fra kancelliets mønsterskemaer.¹³ I afdelingen for fødte indførte Birch to helt nye rubrikker, nemlig »Ægte eller uægte« og »Moderens Introduktionsdatum«. Selve fødselsrubrikken blev udvidet til også at omfatte eventuel hjemmedåb (»Fødsels- og Hjemmedaabsdatum«), og endelig indførtes der i fadderrubrikken oplysning om håndtering. De copuleredes anmærkningsrubrik blev udvidet til:

»Anmærkning, hvor og Vaccinationsattest anføres ved Datum«, og desuden indførtes der særlige skemaer for dødfødte, iøvrigt også med en særlig rubrik til ægte/uægte og en sidste rubrik: »Udtog af Gjorde-moderens Beretning«.

Foran i kirkebøgerne lod biskoppen aftrykke reskriptet af 11. december 1812 tillige med en udførlig vejledning og redegørelse for sine egne kirkebøger, dateret Århus bispegård den 18. oktober 1813. Han skyder sig her ind under, at kancelliets mønsterskemaer egentlig kun er autoriserede for Sjællands stift, og det er ikke frit for, at kan korrekser kancelliet, når han oplyser, at han har fulgt planen i kancelliets skemaer, men tillige taget hensyn til ældre specielle anordninger, som ikke var ophævede ved dette reskript, for på den måde at få kirkebøgerne indrettede, så at de fuldkommen kunne svare til deres hensigt. For de dødfødtes vedkommende anfører han direkte kancelliskrivelser af 14. juni 1800 og 24. december 1802,¹⁴ hvorimod han ikke angiver sin begrundelse for introduktionsrubrikken eller vaccinationsanmærkningen. Introduktionen var nu heller ikke så let at forsvare, eftersom den havde været diskuteret under forberedelserne til reskriptet og med fuldt overlæg var blevet udeladt af kancelliets embedsmænd trods en vis modstand fra gejstlig side.¹⁵ Motiveringen for vaccinationsanmærkningen skal søges i forordningen af 3. april 1810 § 10. Senere blev det i forordningen af 30. april 1824 fastslået, at copulerende havde pligt til at fremlægge vaccinationsattest.

I et brev af 6. september 1813 til amtsprovst Kruse har motiveringen af skemaændringerne en lidt anden drejning. Det hedder her, at skemaerne »for så vidt er udvidede, som det i betragtning af de specielle omstændigheder, der i henseende til ministerialia på landet finde sted, er anset at kunne bidrage til den fuldstændighed og større orden, der er øjemedet for ministerialbøgernes forbedrede indretning«.^{15a}

I forordet fastslår han videre, at kancelliet ved skrivelse af 17. april 1813 havde bestemt, at hver kirke (sogn) burde have sin egen særskilte ministerialbog, men han oplyser derimod ikke, at samme kancelli den 22. maj i en skrivelse til biskopperne havde modereret dette krav ved at tillade, at de af præsten førte ministerialbøger indeholdt så mange sogne, som hørte under et præstegæld (pastorat), når kun hvert sogn havde sin bestemte afdeling; forøvrigt må dette forhold vel også siges at være udtryk for en ejendommelig usikker holdning i centralstyrelsen. Iøvrigt er der mange eksempler på, at en hovedministerialbog omfatter to eller tre sogne.

En særskilt ting er det også, at biskoppen forlanger, at *trolovelser*,

der anmeldes for præsten, umiddelbart skal indføres under dato tilligemed forlovernes navne, som de helst skal underskrive egenhændigt, hvorefter selve copulationen bliver indført senere. Trolovelsen indføres i en særlig rubrik: »Dagen trolovelsen er anmeldt for præsten«. Det har naturligvis ikke været biskoppen ubekendt, at pligten til trolovelse var ophævet som en uforholden ceremoni ved forordning af 4. januar 1799. Biskop Birch slutter med at foreholde sine embedsbrødre, at når hans forskrifter følges, »vil derved den ensformighed vedligeholdes, som orden og tydelighed udkræver, og som var øjemedet for landsfaderens bud«. Præsten skulle også »påse at kirkesangeren fører sin ministerialbog med strengeste nøjagtighed; på det at disse bøger for fremtiden fuldkommen kunne fyldestgøre alle de fordringer, de i offentlige eller private anliggender lovligen er eller vorde underkastede; at de, som dokumenter, bestemte for fremtiden, ej alene kunne vidne om en viis regerings omsorg for orden i alt, men tillige bevise, at de førtes af mænd, der erindrede at deres embedsforhold skulle, i mange vigtige kirkelige og borgerlige tilfælde, bedømmes af efterslægten«. ¹⁶

Det er nærliggende herefter at vende sig til Sjællands stift for at se, hvordan kirkebogsreformen blev iværksat i biskop Münters eget embedsområde. Som vi véd, var der allerede i kancelliets skrivelse af 15. december 1812 taget definitiv stilling til de forskellige indholdsrubrikkers ordlyd; det, der stod tilbage, var alene spørgsmålet om de enkelte rubrikkers størrelsesforhold og omfanget af de forskellige afsnit samt en række mere tekniske spørgsmål om format, papir, sætning, skriftstørrelse og evt. indbinding.

Münter indsendte den 23. marts 1813 et sæt skemaer til bedømmelse og autorisation i kancelliet; det har drejet sig om regulære prøvetryk. Desværre er det ikke lykkedes at finde noget svar fra kancelliet på denne henvendelse. Under alle omstændigheder blev sagen sinket meget i kollegiet, sådan som vi allerede har set det for Århus stifts vedkommende. Der var altså ikke tale om forsømmelighed fra Münters side, hvad biskop Birch måske har troet, tværtimod må det vel siges at være et udtryk for overdreven forsigtighed i sin embedsførelse, at han overhovedet havde anmodet om at få skemaerne godkendt i kancelliet; det havde ikke været nødvendigt og skete da heller ikke i Viborg stift eller senere i de andre stifter. Nu ventede han måned efter måned lige så utålmodigt på en afgørelse i kancelliet, som biskop Birch på sin side ventede på svar fra ham. Hvad der ligger bag denne sendrægtighed i kancelliet, kan vi kun gætte på. Det er, som før nævnt, ganske klart, at man i kancelliet i 1812 tænkte sig en central trykning for hele

riget; utvivlsomt gjorde man regning på det privilegerede Vajsenhus-trykkeri, som i 1811 havde fået nye og større lokaler på Købmagergade 6 og lededes af bogtrykker C.F. Schubart. Kancelliet har muligvis ventet på en afklaring af trykkeriets kapacitet; det tog meget lang tid. En ting af en helt anden karakter kan også tænkes at have spillet ind. Sjællands biskop var jo oprindelig udset til at skulle administrere hele den praktiske side af reformen, men netop i 1813 opstod der et dårligt forhold mellem Münter og kollegiet, som kan have virket hæmmende på sagens forløb.¹⁷ At irritationen over kongens indgriben i reformsagen skulle have betydet noget i denne henseende er næppe tænkeligt.

Hvorom alting er, kan vi fastslå, at det først i juli-august 1813 er blevet klargjort, at Vajsenhus-trykkeriet kun havde kapacitet til at forsyne det østdanske område, dvs. det store sjællandske stift med Bornholm og Lolland-Falster stift. Den 11. september meddelte biskop Münter sine amtsprovster, at de trykte skemaer først for nylig var blevet approberet af kollegiet. Samtidig bad han provsterne om så hurtigt som muligt at meddele ham, hvor mange af de forskellige ark, de ville få brug for. Under samme dato skrev Münter til biskop Boisen i Maribo om de nu godkendte skemaer og tilføjede, at Vajsenhusets bogtrykker var sysselsat med at trykke kirkebøgerne. For at vinde tid bad han Boisen beordre sin kommissionær i København til at aftale med bogtrykkeren, hvor stort et antal af hver slags skemaer, der ville blive brug for. Kommissionæren skulle også instrueres om, hvordan bøgerne skulle indbindes, da Vajsenhusforlaget ikke kunne påtage sig dette arbejde og det dermed forbundne betydelige forskud.¹⁸ Allerede den 18. september sendte biskop Boisen direkte til bogtrykker Schubart en specificeret liste over de ialt 11.760 ark, som han havde beregnet til 194 ministerialbøger til stiftets 97 sogne.¹⁹

I løbet af 1813, 1814 og 1815 fik herefter næsten alle sogne øst for Storebælt leveret nye kirkebøger, som alle var trykt i det kongelige Vajsenhus' trykkeri. Uvist af hvilken grund havde man lagt sig fast på det meget specielle såkaldte nodeformat med en papirbredde på ca. 35 cm og en højde på kun 21 cm. Senere erkendte kancelliet, at det havde været et uheldigt valg. I et cirkulære af 23. november 1833 erklærede man, at det nu brugelige nodeformat var uhensigtsmæssigt, idet bøgerne korte ryg bevirkede, at bladene lettere blev løse, overskrifterne optog for megen plads – faktisk drejer det sig om op imod 25% – og formen var ubekvem. Nyanskaffede kirkebøger skulle derfor være i foliostørrelse, som var mere hensigtsmæssig, og som Vajsenhusforlaget havde givet tilsagn om at have på lager.²⁰ Cirkulæret er ganske

generelt og stilet til samtlige landets biskopper. Der er blot hertil at bemærke, at nodeformatet kun var i brug i Sjælland og Lolland-Falster stifter, mens man i de øvrige stifter fra første færd havde haft ministerialbøger i folio. Eksemplet kan vel siges at være karakteristisk for kancelliets ejendommeligt snævre horisont.

For Fyns stifts vedkommende indsendte biskop Plum den 24. april 1813 sine bestillingslister til biskop Münster, og endnu i september regnede man med, at stiftet ville kunne forsynes fra Vajsenhus-trykkeriet på samme måde som stifterne øst for Storebælt. Da bogtrykker Schubart imidlertid sidst i september måtte meddele, at Vajsenhuset ikke ville kunne levere kirkebogsmaterialet inden for året 1813, blev trykningen i stedet for overladt til Odense Adresse-Contoires bogtrykker, S. Hempel, som var i stand til at levere både hurtigere og billigere end Schubart; ordningen var godkendt af Münster. De fynske kirkebøger er iøvrigt i fuldstændig overensstemmelse med kancelliets skemaer og er, som det allerede er fremgået, i folio.²¹

I Ribe ventede biskop Hjort lige til den 24. juli, før han sendte en indtrængende erindringsskrivelse til Münster. Forsinkelsen var meget ubehagelig, »dels fordi kirkebøgerne på flere steder i stiftet er udskrevne, og nye altså højliges fornødne, dels fordi jeg sikkert, når først kancellibrevet ikke havde henvist mig til Deres Højærværdighed kunne selv her allerede haft de allerfleste kirkebøger for mit stift aldeles færdige«. Han bad indstændigt om snarest muligt at få arkene tilsendt, så han i det løbende fjerdingår kunne få sagen bragt i orden.²² Som vi véd, blev hans forventninger gjort grundigt til skamme, og også i Ribe stift måtte der foranstaltes en lokal trykning af kirkebøgerne hos bogtrykker N.S. Hyphoff; resultatet blev, at langt de fleste først tager deres begyndelse i december 1814 eller begyndelsen af 1815. Iøvrigt ser det ud som om to bogtrykkere har været i funktion i det vidtstrakte stift.

Den eneste, der forsøgte at knibe lidt uden om, var biskop Rasmus Jansen i Ålborg. Hans idé var den, at det måtte være tilstrækkeligt, hvis der fandtes et trykt forlægs-skema ved hvert præste- og degneembede, som ministerialbogsførerne kunne indrette de eksisterende kirkebøger efter. Han havde i sin embedstid beskæftiget sig meget netop med kirkebogsførelsen, og mere end 2/3 af menighederne havde siden 1806 fået nye kirkebøger; derfor fandt han det ubilligt i en krisetid at påbyde kirkeejerne en på én gang betydelig og unødvendig udgift. Jansen redegjorde for sine synspunkter i et brev til biskop Münster den 20. august 1813, og forespurgte samtidig, om der kunne være noget i

vejen for, at han lod papiret til de nye kirkebøger trykke lokalt, ligesom han havde erfaret, at biskop Bloch havde gjort i Viborg Stift, bl.a. for at spare den både bekostelige og usikre transport fra København.²³ Biskop Münters svar er ikke bevaret i bispearkivet, men dets indhold kan læses ud af biskop Jansens skrivelse af 12. oktober til amtsprovsterne i stiftet, hvori han erklærer, at det ikke kan bevilges at benytte de endnu ikke fuldskrevne bøger, fordi det er imod kongens befaling, »ligesom jeg ej heller ville love mig megen orden eller zirlighed i de fleste tilfælde, når vedkommende selv skulle rubricere de hidtil brugte kirkebøger«. Han fortsætter med at oplyse, at trykningen næsten er afsluttet, men at indbindingen må vente, til kirkeeejerne har meddelt, om de ønsker et særskilt bind for hvert sogn, hvad biskoppen på sin side anbefaler.²⁴

I løbet af 1813 og nærmest følgende par år var kirkebogsreformen, der som nævnt havde været under forberedelse siden 1809, blevet ført ud i livet. Det betød imidlertid langt fra, at man var nået frem til en fuldstændig ensartet kirkebogsførelse i identiske, trykte ministerialbøger, således som man utvivlsomt oprindelig havde forestillet sig i kancelliet. De specielle skemaer i Århus stift og kirkebøgernes varierende formater har allerede været omtalt. Men derudover finder man en lang række forskelle og uregelmæssigheder såvel m.h.t. ydre skikkelse som det indholdsmæssige. Til de mindre uordentligheder hører den udbredte praksis, at man viderefører et udskrevet afsnit på blanke sider eller i et andet afsnit med de fornødne håndskrevne tilføjelser eller rettelser i rubrikoverskrifterne. Der forekommer også løse håndskrevne tillæg, men det er sjældent; derimod er der en del eksempler på komplet håndskrevne protokoller, hvor kirkeeejeren med andre ord helt har sparet bogtrykkerregningen. Sparehensynet er imidlertid drevet endnu videre, idet man i en række tilfælde slet ikke har anskaffet en ny protokol, men har fortsat med at bruge den gamle kirkebog, sådan som biskop Jansen fra først af havde tænkt sig. Ejendommeligt nok kendes denne praksis næsten kun inden for det sjællandske stifts område, og der er mange varianter. Der er eksempler på, at den gamle kirkebog skematiseres efter 1812-reskriptets mønster og videreføres som sognepræstens bog (hovedministerialbog), mens der anskaffes en ordinær, trykt protokol til lærerens kontrabog.²⁵ I andre tilfælde videreføres den gamle bog uden nogen skematisering og i nogle tilfælde også uden at der overhovedet anskaffes en kontrabog.²⁶ I et enkelt tilfælde fortsætter præsten med at føre den gamle bog uden ændringer,

men fører samtidig en autoriseret bog på trykte skemaer på samme måde som læreren, så at ministerialbogen altså føres i 3 eksemplarer.²⁷ Endelig er der også et eksempel på, at der længe før 1812 er gennemført trykning af en kirkebog, og at man derfor har anset det for overflødigt at anskaffe nye trykte bøger i henhold til reskriptet.²⁸ De forskellige uregelmæssigheder på Sjælland ophører først helt fra 1832. I Jylland kendes der kun et par tilfælde, der kan minde om de sjællandske, på Fyn vistnok ingen.²⁹

De forskelle, der forekommer med hensyn til udfyldelsen af de forskellige rubrikker, vil komme til at fremgå af den efterfølgende udredning.

Man kan med nogen ret tale om ministerialbøgerne fra den første snes år efter starten omkring 1813-14 som »første generations kirkebøger«. Netop i løbet af 1830'erne får et meget stort antal sogne sit andet sæt kirkebøger. Disse første 20-25 år kan betragtes som en indkørings-tid, mens vi fra 1833-39 vil komme til at iagttage en række korrektioner og en tilhørende debat omkring kirkebogsførelsen baseret på de erfaringer, man havde indhøstet i de foregående år.

Savnet af en fast termin for reformens ikrafttræden og de lange ventetider gav sammen med den decentraliserede trykning og de højere myndigheders tilsyneladende lidt indifferente og usikre holdning hele reformværket en noget vaklende start. Hist og her kunne det knibe med at aflægge gamle kirkebogsskikke som f.eks. anvendelse af kirkeåret i stedet for kalenderåret, også til en årsstatistik, eller angivelse af dåbsdato i stedet for fødselsdato.³⁰ Der er imidlertid to forhold, som særligt falder i øjnene, nemlig en tildels svigtende evne til at få gjort hoved- og kontramministerialbog ligelydende, skønt reskriptet fra 1812 indeholdt nøje regler for en halvårlig konferering og amtsprovstens årlige inspektion, og en svigtende evne og vilje til at føre de nytilkomne registre. Problemet med at nå til en absolut konformitet under en protokolføring som den danske kan nok siges at have en permanent karakter, men grovere uoverensstemmelser og mange rettelser hører især disse første årtier til. Kancelliet kom i denne periode kun til at beskæftige sig med et enkelt særligt graverende tilfælde. Det drejede sig om Sorø, hvor ministerialbogsførelsen 1817 viste sig at være brudt helt sammen. Kancelliet beordrede her kirkebøgerne rekonstrueret gennem en personlig indkaldelse af sognets beboere.³¹ Den 22. juni 1821 brændte præstegård, skole og en stor del af Ørslev by, Vester Flakkebjerg herred. Hovedministerialbogen gik op i luer, men kontramministerialbogen lykkedes det at redde. Lignende situa-

tioner kom man ud for i en række tilfælde ned gennem århundredet, hvor enten præstens eller, oftere, lærerens bog brændte op. Det var dog kun, hvad man havde taget højde for, og man kunne i ro og mag foretage en afskrivning af det bevarede eksemplar. Alligevel er dette tilfælde fra Sjælland exceptionelt. Efter at sognepræstens indberetning om arkivets brand (gennem amtmanden i Sorø!) var tilgået kancelliet, dekreterede dette i en skrivelse af 6. oktober 1821 en ordning omtrent som i Sorø i 1817. Det pålagdes sognepræsten »ufortøvet familievis at fremkalde hele sognefolket for af enhver at modtage nøjagtig forklaring over de i familien stedfundne fødsler, barnedåb, vaccinationer, konfirmationer, ægtevielser, dødsfald m.m.« for at indføre dem i kirkebogen.

Når en sådan rekonstruktion kun blev beordret i dette ene ildebrandstilfælde, fristes man til at tro, at det udelukkende skyldes, at kancelliet ikke officielt fik kendskab til andre. Helt barokt virker det, at da det enestående tilfælde indtraf, at *begge* et sogns kirkebøger brændte op, nemlig for Hvilsom sogn, Rinds herred, ved Hvam præstegårds brand den 19. juli 1821 – altså næsten samtidig med Ørlevs brand – greb hverken de kirkelige eller verdslige myndigheder ind, til trods for at branden blev udførligt omtalt i pressen. Det vil altså sige, at de ovennævnte bestemmelser af 6. oktober 1821 slet ikke blev bragt i anvendelse her, hvor de virkelig havde været påkrævede.³² Når disse specielle tilfælde er refereret så forholdsvis udførligt, er grunden den, at de tydeligt afslører, hvor vilkårligt og inkonsekvent de overordnede myndigheder reagerede på problemer omkring den nye kirkebogsordning.

Det skal nævnes, at kancelliet i 1820 følte sig foranlediget til at indskærpe en bestemmelse fra 1750 om, at uorden ved førelsen af ministerialbøgerne kunne medføre mult.³³

Een uorden var imidlertid almindeligt udbredt over det meste af landet, nemlig at undlade eller kun lejlighedsvis at føre til- og afgangsgangsregistrene og tildels også jævnførelsesregistrene. Der kan ingen tvivl være om, at der her for en del er tale om manglende vilje, men der vil senere blive lejlighed til at klargøre de gejstlige embedsmænds syn på disse ting. I 1822 kom en forordning, som indskærpede den pligt fremmede havde til ved deres ankomst at anmelde sig på landet for sognepræsten, i købstæderne for politimesteren. Samtidig fik sognepræsten pligt til at udfærdige skudsmålsattest til enhver, de forlod sognet; ti år senere, i 1832, indførtes egentlige skudsmålsbøger.³⁴

Det er en almindelig antagelse, at forordningen 1822 førte til, at til-

og afgangslisterne blev ført mere regelmæssigt. Der forekommer dog fortsat betydelige lakuner i materialet, men iøvrigt er det ikke muligt at danne sig et pålideligt billede af, i hvor stort et omfang og hvor nøjagtigt til- og afgangslisterne faktisk er blevet ført, idet hoved- og kontraministerialbøgerne netop på dette område i betydelig grad er uoverensstemmende således, at hovedministerialbøgernes lister normalt er de fyldigste. Hovedministerialbøgerne er ganske vist afleverede til landsarkiverne indtil ca. 1860, men alle hidtidige kirkebogsregistraturer er udarbejdede alene på grundlag af kontraministerialbøgerne.

Iøvrigt er der kun et par forordninger i 1820'erne, som berører ministerialbogsførelsen. Det drejer sig om ægteskabsforordningen 30. april 1824, som i § 5 fastslår, at lysning til ægteskab skal bestilles personligt af brudgommen, og at »så snart lysning af prædikestolen vedbørligen er bestilt, anføres det i ministerialbogen«. Formuleringen er mindre heldig, dels kunne det naturligvis hænde, at en tillyst vielse ikke blev fuldbyrdet, dels savner man oplysning om, hvor tillysningen skal anføres. Normalt finder man den noteret i anmærkningsrubrikken.

Den anden er dåbsforordningen 30. maj 1828, som bestemmer, at bestilling af dåb skal ske særskilt til både præst og kirkebylærer; også hjemmedåb skal anmeldes særskilt til kirkebogsførerne.³⁵ Fødselsanmeldelse skal ske, i købstæderne inden to dage og på landet inden 8 dage til den kirkebetjent, som fører kontraministerialbogen, som straks indfører anmeldelsen i sit eksemplar af kirkebogen og hver uge underretter sognepræsten om de skete anmeldelser, for at denne kan indføre dem i hovedministerialbogen.³⁶ Også disse bestemmelser må siges at rumme usikkerhedsmomenter: hvordan skal sognepræsten underrettes, skal kontraministerialbogen hver uge bringes op i præstegården? Og hvad er begrundelsen for, at kun dåb, men ikke fødsel skal anmeldes for begge kirkebogsførere?

Som allerede nævnt bringer 1830'erne en ny udvikling for ministerialbøgerne. Fra 1833 til 1839 kommer kancelliet påny til at beskæftige sig direkte med en række problemer omkring kirkebogsførelsen, ligesom gejstligheden i denne forbindelse får lejlighed til at give sit syn til kende på forskellige forhold. Af betydning i denne sammenhæng er også det forhold, at samtlige bispestole blev nybesat inden for årene 1830-34.

Af en række kancelliskrivelser og cirkulærer er det første, kancelli-cirkulære af 27. august 1833, langt det vigtigste, således som det også

kommer til udtryk ved, at det i adskillige kirkebøger er aftrykt foran i protokollen sammen med 1812-reskriptet, iøvrigt noget der er sket på den enkelte biskops eget initiativ.

Den direkte ophavsmand til dette cirkulære var den nye biskop i København, P. E. Müller (1830-34). Han havde i sin embedsvirksomhed iagttaget de særdeles gode følger af 1812-reformen; skemaerne fandt han i almindelighed hensigtsmæssige, men mente dog, at der kunne være et og andet at rette. Han havde derfor i sommeren 1832 gennem et cirkulære til provsterne i sit stift indkaldt eventuelle ændringsforslag til kirkebogsskemaerne. Resultatet blev et andragende af 16. marts 1833 fra biskoppen til kancelliet, som indeholdt en række, tildels ikke uvæsentlige, forslag til ændringer i skemaerne. Biskoppen tilbød at stå for redaktionen af dem og ønskede samtidig at gennemføre visse sproglige ændringer i overskrifterne. I kancelliet var man imidlertid af den mening, at der så vidt muligt ikke skulle ændres på et éngang approberet skema, og at det heller ikke var tilrådeligt med forandringer så relativt få år efter reformens gennemførelse; det måtte være tilstrækkeligt med et cirkulære.³⁷

Dette cirkulære, som altså udkom den 27. august, kom iøvrigt til at indeholde praktisk taget alle de ændringsforslag, biskop Müller havde stillet. I motiverne til cirkulæret hedder det, at selv om den ved 1812-reskriptet tilsigtede orden og fuldstændighed ved kirkebogsførelsen i det hele er opnået på en heldig måde, så har man endnu ikke nået en fuldstændig hensigtsmæssig benyttelse af skemaerne, så de nødvendige oplysninger derfra kan fås med tilstrækkelig lethed og hurtighed.

Den afgjort vigtigste bestemmelse drejede sig om *døde*. Biskoppen havde her ønsket en ny rubrik med angivelse af den afdødes *fødested og faders* navn. For døde mandkøns vedkommende, begrundet med at lægdsmyndighederne jævnligt forlangte oplysning om disse ting (plakat af 8. oktober 1796). På foranledning af kancellipræsident P.C. Stemmann (1827-48) blev dette udvidet til også at gælde kvinder, for så vidt oplysning herom uden vidtløftighed og vanskelighed kunne fås. Stemmann motiverede udvidelsen med, at disse oplysninger ofte kunne være af væsentlig betydning f.eks. i arvesager. Notering skulle ske i den allerede eksisterende rubrik: »Stand håndtering og opholdssted«. Endvidere skulle *konfirmeredes fødested* for fremtiden anføres (i rubrikken: »Konfirmandens alder efter dag og datum m.v.«) foruden tidspunktet for konfirmationen og eventuel aldersdispensation. I til- og afgangslisterne forlangtes der nøjagtig år og dato anført. Desuden blev det i en række tilfælde præciseret, hvad der skulle noteres i an-

mærkningsrubrikkerne; for fødte drejede det sig om vaccinationsattest, for copulerede om lysning eller hjemmelen for eventuelt manglende lysning, og det skulle også noteres, hvis vielsen var forrettet i et andet sogn end brudens hjemsgn. I tilgangslistens anmærkningsrubrik skulle det anføres, hvis der var noget særligt at bemærke vedrørende skudsmålets indhold, og i afgangslisten skulle sognepræsten tilføje sine bemærkninger om den afrejstes forhold i menigheden. Endvidere indskærpede cirkulæret, at hoved- og kontraminiestrialbog i alle henseender skulle være ligelydende. Om jævnførelsesregisteret havde biskop Müller udtalt sig meget kritisk; mange steder blev det slet ikke ført, og biskoppen tilrådede stærkt, at det måtte bortfalde. Dette vandt dog ikke genklang i kancelliet. Stemann pegede på, at registeret bl.a. også tjente til at henlede præsternes opmærksomhed på, om kirkebøgerne blev ført nøjagtigt, og det lettede de overordnedes tilsyn og kontrol.³⁸ I cirkulæret hedder det, at man havde grund til at formode, at dette ikke overalt førtes tilbørligt, og det blev pålagt biskopperne at indskærpe sognepræsterne, at de med pligtskyldig nøjagtighed førte registeret. Provsterne skulle iøvrigt ved deres visitatser have opmærksomheden henledt på præsternes førelse af ministerialbøgerne.

1833-cirkulæret betød altså bl.a. også indirekte en understregning af pligten til at føre til- og afgangslisterne. Det er baggrunden for en forespørgsel den 5. september 1833 fra sognepræsten ved Sct. Catharinæ kirke i Ribe, C.E. de Thurah, til den nye biskop over Ribe stift Tage Müller (1833-49), om, hvordan han skulle blive sat i stand til at føre disse lister korrekt, eller, hvis det ikke kunne lade sig gøre, om listerne da ikke måtte udelades i den nye kirkebog, som skulle anskaffes næste år. Thurah motiverede det med, at han ikke havde kunnet formå vedkommende til for ham at gøre den fornødne anmeldelse om af- og tilgang, og at anordningen ikke foreskrev anmeldelsespligt i købstæderne.

I en skrivelse til kancelliet oplyste biskoppen, at Thurahs synspunkter deltes af flere købstadpræster i stiftet. Anmeldelsespligten var ikke almindelig anerkendt og blev ikke opfyldt, idet fremmede kun plejede at anmelde sig hos politimesteren, mens præsten sjældent fik besked, før de fremmede antegnede sig til altergang.³⁹ Kancelliet fastholdt, at til- og afgangslisterne også skulle føres i købstæderne. Man hævdede, at tjenestefolk, som kom til en købstad, havde pligt til at forevise skudsmål for præsten, og at præsten iøvrigt måtte kunne få tilstrækkelig underretning om til- og afgang hos politimesteren.⁴⁰ Biskoppen

havde imidlertid benyttet lejligheden til at pege på et par andre problemer ved kirkebogsføringen. Med henvisning til den påmindelse, der i 1833-cirkulæret var blevet givet vedrørende jævnførelsesregisteret, gjorde han opmærksom på, at dette register enten blev ført på fortløbende numre eller efter numre for hvert enkelt år; begge dele var upraktisk, og biskoppen ønskede, at det i stedet blev ført alfabetisk på fornavn. Kancelliet fulgte ham her, men lod det dog bero på præsten, om han ville anvende fornavn eller tilnavn, »dog vil det, især m.h.t. personer uden for almueklassen, uden tvivl være bekvemlest at lægge tilnavnet til grund«. Videre anførte biskoppen, at man i ministerialbogen savnede en afdeling for dødfødte børn. Kancelliet havde imidlertid ingen indvendinger imod, at der blev tilføjet et sådant skema, men de dødfødte kunne lige så godt indføres på det ordinære skema for døde. Til biskoppens bemærkning om, at der i de nye ministerialbøger ikke var nogen rubrik til vedtegning om, når børnemødre holdt deres kirkegang og hans forslag om, at dette passende kunne noteres i anmærkningsrubrikken (hvilket i virkeligheden blev gjort i næsten alle landsognes kirkebøger), svarede kancelliet kort, at det ikke så nogen nødvendighed i, at der blev gjort anmærkning om barnemødres kirkegang, »der ikke, som de øvrige til kirkebøgerne hørende anførsler, i verdslig henseende er af vigtighed«. Denne argumentation er bemærkelsesværdig, fordi regeringen her for første gang åbenlyst lægger hovedvægten på kirkebøgernes borgerlige funktion.

I begyndelsen af 1834 indgav provst D.S. Birch i Nørre Åby en længere skrivelse til Fyns biskop om specielt til- og afgangslisterne. Med udgangspunkt i kancelliskrivelse af 14. november 1822, som fastslog at til- og fraflyttende kun skulle anmelde sig hos sognepræsten og ikke hos degnen, stillede han det spørgsmål, om til- og afgangslisterne i virkeligheden var beregnede alene på bosiddende folk og ikke på tjenestetyendet. Kontrollen med tyendets flytning var vigtig af hensyn til den borgerlige orden og fattigvæsenet, men det var en borgerlig og ikke nogen kirkelig sag og havde derfor ikke noget at gøre i kirkebogen; kontrollen skulle ske ved hjælp af en særlig protokol, som fattigvæsenets formand burde føre. Såfremt tyendet imidlertid skulle medtages i til- og afgangslisterne, måtte man spørge, om det også gjaldt lærerens eksemplar. Da folk ikke skulle melde sig til læreren, og hovedministerialbogen ikke måtte udlånes, var det et problem at få disse lister og forøvrigt også jævnførelsesregisteret gjort konforme i de to kirkebøger. Provsten pegede derfor på, at det ville være hensigtsmæs-

sigt helt at udelade begge former for registre af kontraminiestrialbogen.

Den nye (konstituerede) biskop Nicolai Faber (1834-48) medgav skrivelsen en omfattende betænkning, hvori han redegjorde for de meget forskellige meninger om disse registre, man kunne møde hos gejstlige. Selv hældede han til den samme mening som provst Birch, at tyendets flytninger burde føres i en særskilt protokol af sognepræsten som formand for fattigkommissionen. Der var heller ingen grund til, at læreren skulle kopiere denne protokol, lige så lidt som selve fattigprotokollen blev ført in duplo, selv om der her var tale om en i borgerlig henseende vigtig sag. Biskoppen tilføjede, at det ville være en fordel at opdele kirkebogen i flere bind, og at der tiltrængtes en nøjere vejledning m.h.t. førelsen af jævnførelsesregisteret, som han iøvrigt tillagde stor betydning.⁴¹

I kancelliets svarskrivelse af 28. april 1835, som iøvrigt helt og holdent bygger på generalprokurør A. S. Ørsteds responsum af 19. marts, fastslås det, at til- og afgangslisterne angår både tjenestetyende og bosatte folk. Tyendets anmeldelsespligt fandtes allerede i Danske Lov 3-19-8 og 10 og senere reskripter, men omvendt indskrænkede forordningen af 24. juli 1822 sig ikke til tyende, men gjaldt alle. Umiddelbart var det vel ikke nogen kirkelig sag, men listerne registrerede jo dog også folks ind- og udtræden af menigheden. Forslaget om i det mindste at udelade til- og afgangslisterne og jævnførelsesregisteret af kontraminiestrialbogen, kunne kancelliet heller ikke acceptere; med hensyn til det rent praktiske henviste man læreren til at møde op i præstegården efter hver skiftedag for at afskrive præstens bog. Det var, hvad biskop Faber havde peget på som et alternativ, men det betød, at man på dette punkt akkviescerede ved et rent afskrivningssystem, mens man iøvrigt havde stilet imod to selvstændige bøger.⁴²

Under samme dato, den 28. april 1835, besvarede kancelliet en række spørgsmål vedr. kirkebogsførelsen, som biskop Tage Müller i Ribe havde stillet. Med hensyn til fødte præciserede kancelliet, at dåbsvidnerne ved – dengang overordentlig hyppigt forekommende – hjemmedåb ikke behøvede at anføres, men at de, der optrådte som faddere ved fremstillingen i kirken, selvfølgelig skulle anføres. For konfirmeredes vedkommende havde en rubrik i 1812 fået en udformning (»Forældre *eller* husbondens etc. navn«), som kunne medføre, at forældrene slet ikke blev nævnt. Kancelliet fastslog nu, at konfirmandens forældre altid skulle anføres, uanset hvem der fremholdt ved-

kommende til konfirmation. Vedrørende copulerede bestemtes det, at når en enke giftede sig igen, skulle det anføres efter hvem, hun var enke. Disse oplysninger behøvede kun at meddeles præsten. Endelig blev det bestemt, at det ikke var nødvendigt at føre en særlig vaccinationsprotokol, når oplysning om vaccination var indført i kirkebogen, således som det var fastsat i cirkulæret af 27. august 1833.

Den ene cancelliskrivelse af 28. april 1835 (til Fyns biskop) havde anbefalet en opsplitning af kirkebogen med selvstændige protokoller specielt for til- og afgang og for et alfabetisk ført jævnførelsesregister, men også for fødte, konfirmerede/kopulerede og døde.⁴³ To år senere, den 1. november 1837, anmodede biskop Tage Müller i en skrivelse til cancelliet om, at en sådan ordning måtte blive obligatorisk. Kirkeejerne ville nemlig kun gå med til at betale de flere bind, hvis der var tale om et påbud, selv om det på længere sigt ikke ville blive dyrere for dem. For at få alle kirkebogens blade udnyttet fuldt ud blev en del kirkebøger ført på en måde, der i det lange løb ville forårsage tiltagende forvirring og ulejlighed. Biskoppen tilføjede, at han ganske vist i langt de fleste tilfælde havde fundet det væsentligste anført i de forskellige rubrikker i ministerialbøgerne, men at alle de specielle bestemmelser dog sjældent var fulgt nøjagtigt. Han stillede derfor det meget pædagogiske forslag at forsyne alle præsterne med eksempel-skemaer, der var fuldt og korrekt udfyldte.⁴⁴ Dette sidste havde cancelliet naturligvis ingen indvendinger imod, men forslaget om at påbyde en opdeling af ministerialbogen og en alfabetisering af jævnførelsesregisteret sendte man ved cirkulære af 18. november 1837 til høring ved alle biskopperne. Disse videresendte forslaget til en række underordnede gejstlige, og i det materiale, der til sidst indgik til cancelliet, afspejles en række synspunkter på forskellige forhold omkring ministerialbogsførelsen.⁴⁵

Den hårdeste kritik ramte jævnførelsesregisteret; næsten eenstemmigt betegnes det som overflødigt og unyttigt, og Sjællands biskop, J.P. Mynster (1834-54), gik i spidsen med et forslag om helt at afskaffe det. I kollegiet gik A.S. Ørsted ind på tanken om at opgive jævnførelsesregisteret, som nu engang var præsterne imod, men til gengæld forsyne hver enkelt kirkebog med et eget alfabetisk register.⁴⁶ Forøvrigt havde man i cancelliet ikke glemt, hvordan jævnførelsesregisteret i sin tid var kommet til verden. Den gamle cancellideputerede C.L. Lassen noterede på sagen: »Jævnførelsesregisteret var ikke bragt i forslag af gejstligheden eller af cancelliet – det blev tillagt ved kongelig resolution«.

Også til- og afgangslisterne var et fortsat irritationsmoment hos gejstligheden. Flere hævdede, som vi før har set det, at der her var tale om en politiindretning, som ikke havde noget med de ministerielle optegnelser at gøre. Det er interessant, nu at se generalprokurøren i sit votum delvis støtte dette synspunkt og iøvrigt samtidig betone sammenhængen mellem præsternes kirkebogsføring og deres indtægter (offer og accidenser). Til- og afgangslisterne burde efter hans mening føres i et særskilt bind, som kun behøvede at føres i et enkelt eksemplar, bl.a. fordi disse lister ikke var af samme vigtighed som ministerialbøgernes øvrige indhold. Imidlertid ville kirkeejereren sikkert protestere imod udgiften til en særlig bog, så meget mere som disse lister »ikke egentlig vedkommer kirkelige forretninger, men det tilsyn, som er pålagt præsten med sædelighed og orden i sin menighed; og at pålægge præsten selv at anskaffe denne bog, der ikke som den egentlige ministerialbog står i forbindelse med indtægter, men kun vedkommer et tilsyn, hvorover de fleste præster beklager sig, ville vel heller ikke være rigtigt«.

En mere generel vurdering af ministerialbogsførelsen blev fremsat af stiftsprovst H.R. Steenstrup i Karleby (Lolland-Falster stift): »De gamle ministerialbøger førend 1813, som førtes in continua serie efterhånden som en ministeriel forretning bestiltes, præsterede allerede, og med langt mindre bekostning og ulejlighed, nogenlunde hvad de skulle præstere, og man kom til rette med dem og fandt rede i dem, endog når det angik anliggender langt tilbage i tiden.« Reformen i 1812 betød en forbedring, men havde også været temmelig kostbar. Forbedringen bestod i to ting: tilføjelsen af til- og afgangslister og indførelse af duplikateksemplar af ministerialbogen for at afværge følgerne af ildebrand, »endskønt også denne sidstnævnte fordel ved anskaffelsen over hele riget af et par tusinde flere protokoller måtte blive forholdsvis dyrt nok købt, al den stund det dog ikke er ualmindeligt, at ministerialbøger selv under ildsvåde reddes«.

Spørgsmålet om en eventuel opdeling af kirkebogen i flere bind var der delte meninger om. Et par af biskopperne anvender ret stærke udtryk om de metoder, der blev brugt af præsterne for at få alle sider skrevet fulde, men samtidig var man enige om, at der måtte tages økonomiske hensyn til kirkeejerne, så at en eventuel nyordning i hvert fald måtte gennemføres successivt. Flere gejstlige peger på to forhold, dels at en opdeling ikke var påkrævet i landsbymenigheder, dels at de indhøstede erfaringer siden 1813 ville gøre det muligt at beregne de forskellige kirkebogsafdelingens pladsbehov med temmelig stor sik-

kerhed. Det var også disse punkter, generalprokurøren henholdt sig til i sit votum. Han gik endda et skridt videre ved at hævde, at en opdeling af ministerialbogen, når man så bort fra de mest folkerige menigheder, ikke blot var mindre nødvendig, men måske endog besværende. Det var problematisk at påføre kirkeejereren en ekstraudgift, »så meget mere som det ikke i almindelighed indlyser kirkeejereren, hvorfor det er blevet gjort ham til pligt at anskaffe og bekoste præstens embedsbøger«. Ørstedes konklusion var den, at det næppe var tilrådeligt at *befale* en deling af ministerialbogen i flere bind. Kanceliet fulgte generalprokurøren og fandt i det hele taget ikke, at der for tiden var tilstrækkelig grund til at forandre noget ved ministerialbogsførelsen.⁴⁷

Til- og afgangslisterne blev atter bragt på bane i 1849, denne gang af en sjællandsk provst, W.B. Bentzien i Asminderød-Tikøb (1840-57), som i breve til biskop Mynster af 29. og 30. oktober, vedlagt erklæringer fra provstiets præster, argumenterede energisk for afskaffelse af listerne. I praksis havde han hørt op med at føre dem, fordi det var en komplet umulig opgave: »Folk af den såkaldt dannede klasse flytter til og fra Fredensborg uden at ænse præsten, og, når de mindes om at melde sig, siger de vrede, at sligt er ikke skik og brug i København«. De nødvendige oplysninger ville kun kunne skaffes, hvis præsten havde ridende bud at udsende i alle retninger; listerne var derfor også overvejende blevet indskrænket til tyende, men krigstiden havde nu skabt så stor forvirring, at han havde måttet opgive at føre dem. Bl.a. drog en mængde svenskere omkring og tog arbejde, hvor det kunne byde sig.⁴⁸

I sin medfølgende betænkning til ministeriet (af 12. november) af-færdigede Mynster jævnførelsesregistre som besværlige og nytteløse. Til- og afgangslisterne ønskede han derimod bibeholdt, specielt af hensyn til fattigvæsenet. Han erkendte, at dette var en politisag og præstens embede uvedkommende, men listerne ville de fleste steder på landet ikke kunne føres ordentligt af andre end præsten. Ministeriet sendte sagen til udtalelse hos biskopperne ved cirkulære af 6. januar 1851; deres synspunkter lå på linie med Mynsters, men flere pegede på, at det nye kommunale organ, sogneforstanderskabet (fra 1841) måtte kunne varetage opgaven med til- og afgangslisterne. Efter bispeskiftet i København forsøgte provst Bentzien endnu engang at slippe af med både til- og afgangslisterne og jævnførelsesregisteret. Biskop H.L. Martensen (1854-84) nøjedes dog med at henvise til sin forgængers betænkning, og aktionerne fik ingen følger.⁴⁹ Medvirken-

de hertil var utvivlsomt også to udaterede responsa fra den nye generalprokurør Tage Algreen-Ussing (1848-72), som er særdeles interessante ved de principielle synspunkter, der her gøres gældende.

Jævnførelsesregisteret havde Algreen-Ussing først været tilbøjelig til at opgive, men havde senere fået betænkeligheder, fordi det kunne have betydning m.h.t. at oplyse et menneskes identitet, navnlig efter dets død f.eks. i arvetilfælde. Det var i det hele taget meget vigtigt, at beviset for en persons identitet altid var tilstrækkelig sikret, når han optegnedes i kirkebogen. Det var derfor nødvendigt at anføre alder, fødested, og forældrenes navne; særlig vigtigt var det for ægteviendes vedkommende at anføre ægtefællernes fødested og forældrenes navne. Til- og afgangslisterne måtte nu betragtes som en rent borgerlig sag. Algreen-Ussing kendte ganske vist sin forgængers synspunkter fra 1835 (side 141), men dels havde de tabt noget af deres betydning, dels var det nu (1850?) uden for tvivl, at disse lister væsentlig havde en verdslig betydning m.h.t. politi- og forsørgelsesvæsenet. Det kunne derfor synes konsekvent at fritage præsterne for listeføringen og henlægge denne til en verdslig lokal øvrighed, men der var på den anden side ingen grund til at gøre nogen forandring i de bestående forhold, så længe der ikke forelå et alment vidnesbyrd om, at dette arbejde virkelig var uoverkommeligt for præsterne, hvad det forøvrigt næppe var. »Jeg går herved ud fra«, tilføjede generalprokurøren, »at regeringen og kultusministeren in specie næppe selv for tiden vil tage initiativet til den adskillelse mellem det kirkelige og det borgerlige element i de blandede grene af forvaltningen, som vi har arvet fra statskirken«. Præsten måtte som statens embedsmand ved siden af sin kirkelige stilling finde sig i, at disse forretninger blev pålagt ham. I et notat på det ene responsum skriver departementschef Carl Weis (1848-72) ligesud, at han ikke deler kultusminister J.N. Madvigs (nov. 1848-dec. 1851) tilbøjelighed til at skaffe præsterne af med deres verdslige forretninger, fordi det ville lede til, at de alene blev betragtede som kirkens og ikke tillige som statens embedsmænd, hvad der hverken kunne være i statens eller kirkens interesse. Vi er med andre ord via kirkebøgerne bragt ind i den kirkepolitiske strid, der havde rejst sig siden 1848/49, og der kan her være grund til at nævne, at der faktisk – i 1859 – blev lagt et fuldt færdigt forslag om borgerlige civilstandsregistre på folketingets bord. Lovforslag om sognebøgers indførelse blev forelagt af historikeren Fr. Barfod (1811-96) og indeholdt bl.a. tvungent borgerligt ægteskab. Sognebøgerne, som iøvrigt var foreslået som en fuldstændig efterligning af kirkebøgerne bl.a. også m.h.t. duplikat-

systemet, skulle føres af et såkaldt sognenævn udpeget af kommunen. Forslaget fremkaldte en heftig debat, men fik iøvrigt ingensomhelst betydning.⁵⁰

Disse initiativer fra forskellig side medførte altså ingen ændringer vedrørende ministerialbogsførelsen, og hvad der ellers skete i disse årtier er hurtigt overskuet. Fra 1840'erne er der kun en enkelt forordning, som berører ministerialbogsførelsen. Det drejer sig om forordningen af 24. januar 1844, som bestemmer, at der skal ske tilførsel om et uden for ægteskab født barn i det sogns kirkebog, hvor moderen havde fast ophold 10-måneders dagen før dets fødsel, for at barnets forsørgelsessted (fødehjemsret) kan fastslås. Af samme grund skulle et ægtebarn, som fødtes uden for det sted, der skulle anses som dets fødehjem, noteres i kirkebogen der, hvor det var forsørgelsesberettiget. Som det ses tjener disse bestemmelser rent borgerlige formål.

Den 23. april 1852 udsendte kirke- og undervisningsministeriet et cirkulære, som i sig selv er af ganske ubetydeligt indhold, men som for første og eneste gang mellem 1812 og 1891 åbnede adgang til en ændring af kirkebogens rubrikoverskrifter. På foranledning af justitsministeriet og med henvisning til loven om almindelig værnepligt af 12. februar 1849 henledte ministeriet opmærksomheden på bestemmelsen i cirkulæret af 27. august 1833 om, at konfirmeredes fødested skulle anføres, og at fødested og faderens navn skulle noteres ved døde (side 138). Ved konfirmerede drenge skulle ubetinget også faderens navn anføres, men her havde tidligere cancelliskrivelse af 28. april 1835 forlangt de konfirmerede forældre anført (se 141). Ministeriet gik nu det skridt videre, at man i cirkulæret meddelte, at man havde anmodet det kongelige Vajsenhus om for fremtiden at indarbejde disse ting i selve rubrikoverskrifterne, men vel at mærke kun for mandkøns vedkommende. Den ændrede ordlyd blev anført i cirkulæret (f.eks. 5. rubrik ved døde mandkøn: »Den afdødes stand, håndtering og opholdssted, samt hans fødested, og hans faders eller, hvis han er uægte født, hans moders navn, forsåvidt disse oplysninger kunne erhverves«). Der var med andre ord i 1852 for det første kun tale om formelle ændringer i henhold til bestemmelser, der var truffet længe før, men desuden betød cirkulæret et faktisk tilbageskridt i forhold til 1833-cirkulæret ved kun at omtale mandkøn. Så lille denne affære i sig selv er, er den alligevel et graverende eksempel på svigtende koordinering og overblik i det ellers så omstændelige ministerium. Det skal understreges, at cirkulæret virkelig indebar det ejendommelige, at ministeri-

albøgernes trykte rubrikoverskrifter m.h.t. konfirmerede og døde er forskellige for de to køn fra 1852 og til 1891.⁵¹

Tyendeloven i 1854 havde indskærpet tjenestefolks anmeldelsespligt og dermed betydet en understregning af præsternes forpligtelse til at føre til- og afgangslister for disse.⁵² Fra 1. juli 1875 blev denne anmeldelsespligt overført til sognefogeden, og langt de fleste ministerialbogsførere ophørte fra da af med at føre til- og afgangslister.⁵³ Imidlertid var der faktisk ikke ændret noget ved det lovmæssige grundlag for listerne, der, som vi har set, hvilede ikke blot på 1812-reskriptet og forordningen af 24. juli 1822, men også på Danske Lov 3-19-8 (side 141). Dette kunne se ud til, at man i ministeriet i første omgang har overset dette, og den almindeligt gældende anmeldelsespligt blev først formelt ophævet ved et ministerielt cirkulære to år senere.⁵⁴

Som bekendt gennemførte man i 1891 den eneste større ændring af ministerialbogsførelsen, som er sket siden 1812. Nogen gennemgribende reform af personregistreringen var der dog på ingen måde tale om, idet hele protokolsystemet fra 1812 bevaredes uforandret, så at der alene skete en udvidelse af rubrikoverskrifterne og dermed af personoplysningerne, samtidig med at jævnførelsesregisteret bortfaldt endeligt. Den proces, der gik forud for ændringerne, er imidlertid interessant. Mens alle de initiativer til ændringer, vi hidtil har set, var forløbet ad den normerede vej – (præst)-provst-biskop-kancelli (ministerium) – træffer vi nemlig denne gang nye interessegrupper i aktion.

I 1879 var Samfundet for dansk-norsk Genealogi og Personalhistorie blevet stiftet, og som et synligt udtryk for den voksende interesse for genealogi påbegyndte selskabet i 1880 udgivelsen af Personalhistorisk Tidsskrift. En central skikkelse i denne sammenhæng var genealogen, assistent Sofus Elvius (1849-1921), som var en mand med meget gode forbindelser. I 1887 grundlagde han »Genealogisk Institut«, som han selv blev forretningsleder for, og i støttekredsen bag instituttet finder man en række fremtrædende personligheder med interesse for slægtshistorie.⁵⁵ Ved præsentationen af instituttet hedder det, at man mener, at genealogien har betydning i mange henseender på det borgerlige livs område, og at selskabet har til formål at bringe praktisk udbytte af genealogisk-videnskabelige og personhistoriske forskninger, dvs. at man direkte tilbød sig med forskellige slægtshistoriske undersøgelser.⁵⁶ Praktisk betydning fik Genealogisk Institut også på det område, vi her beskæftiger os med, idet det blev instituttet, som

ved en direkte henvendelse til ministeriet fik sat 1891-reformen i gang.

Det oprindelige initiativ ser ud til at være udgået fra de to fremtrædende gejstlige genealoger, provsterne Jens Vahl (1828-98) og Immanuel Barfod (1820-96), som iøvrigt begge havde været med til at stifte Genealogisk Institut. Det ejendommelige er nu, at man allerede tidligt – sidst i april 1889 – i ministeriet har vidst besked med, at de to præster arbejdede på et forslag til en ændring af ministerialbogsførelsen, men at man fra begyndelsen har anset det for hensigtsmæssigt at lede initiativet igennem Genealogisk Institut i stedet for på sædvanlig vis gennem biskoppen. Den 28. maj sendte Jens Vahl sit forslag i et brev til Genealogisk Institut, og omtrent samtidig har der foreligget en tilsvarende henvendelse fra Immanuel Barfod, som imidlertid synes at være gået tabt. Elvius lod straks sin viden om sagens stilling gå videre til sin forbindelse i ministeriet,⁵⁷ men før Genealogisk Institut udformede sit forslag – og utvivlsomt for at skaffe sig så bred en rygdækning som muligt – sendte man sagen til udtalelse hos en anden fremtrædende genealogisk interesseret gejstlig, nemlig biskop Vilhelm Schousboe i Ålborg (1888-1900, født 1841), som indtil året før havde været sognepræst ved Garnisonskirken og nært tilknyttet kredsen omkring Genealogisk Institut.

Provst Vahl havde i sin skrivelse hævdet, at ikke alene almindelige genealogiske undersøgelser, men også undersøgelser i arvesager blev vanskeliggjort på grund af kirkebøgernes tarvelige oplysninger. Han foreslog derfor følgende forbedringer i kirkebogsførelsen: ved *fødte* skulle moderens alder angives med fødselsdato, og konfirmationen skulle senere noteres i fødselsskemaets anmærkningsrubrik. Ved *konfirmerede* skulle forældrenes navn og opholdssted og konfirmandens fødselsdato og fødested anføres, og i anmærkningsrubrikken skulle det noteres, når og hvor vedkommende var blevet viet. Ved *copulerede* skulle for begge brudefolkene anføres fødselsdato, fødested og faderens navn. For forlovernes vedkommende skulle det anføres om og i bekræftende fald hvordan disse var i slægt med brudefolkene. Ved *døde* skulle anføres fødselsdato, fødested og faderens (evt. moderens) navn. Som en almindelig regel foreslog provsten, at et eventuelt *tilnavn* skulle anføres i parentes, »overhovedet ville det«, tilføjede han, »være heldigt, om det var præster tilladt, når de kunne formå vedkommende dertil, at døbe det første barn med familienavn uden derfor at erholde irettesættelse af autoriteterne. Der er i reglen ikke tid til at søge derom, da det sjældent kommer på tale, før dåben bestilles«. Særlige *stednavne* (gårdnavne o.lign.) burde også anføres.

Biskop Schousboe indledte sit responsum af 14. august 1889 med en særdeles velformet og præcis vurdering af ministerialbøgerne, også set fra kirkeligt hold: »Skønt det vistnok må fastholdes, at hensynet til genealogiske og historiske undersøgelser ikke bør stilles i forreste række med hensyn til kirkebøgernes førelse, men må betragtes som et mere sekundært, om end på ingen måde uvæsentligt hensyn, så mener jeg, at der bortset herfra er al mulig opfordring til at virke hen til, at disse for så mange borgerlige og sociale forhold betydningsfulde registre bliver ført så nøjagtig og fyldestgørende som ske kan og på en sådan måde, at man så meget som muligt letter de kommende slægtled benyttelsen af de i dem indeholdte optegnelser. Og når jeg tillige særlig betragter spørgsmålet om kirkebøgernes førelse fra Folkekirkens standpunkt, da må jeg fremhæve som min overbevisning, at også denne side af præsternes arbejde har en ikke ringe betydning for dem, da den bringer dem i et stadigt fornyet forhold til beboerne i deres sogne og i mange tilfælde giver dem lejlighed til samtale med disse og til at udøve indflydelse, hvor det måske ellers ikke er let for dem at finde adgang hertil«. Det burde være en æressag for præsterne at føre kirkebøgerne på en tilfredsstillende måde; på landet og i købstæderne rådede man også over den fornødne tid hertil, og i København var embederne så rigeligt aflagte, at der var råd til at betale klokkeren for at føre begge kirkebøger, noget der vistnok allerede fandt sted ved flere embeder.⁵⁸

Sine ændringsforslag opdelte biskoppen i fire »aldeles vigtige« og tre »ønskelige«. De 4 *vigtige* punkter svarede til provst Vahls forslag vedr. fødte, konfirmerede, copulerede og døde, men provstens forslag om på fødselsskemaet at notere konfirmationen og på konfirmationsskemaet eventuel vielse kunne han ikke støtte, fordi det i alt for mange tilfælde ville være umuligt at gennemføre sådanne noteringer. Derimod ønskede han, at der blev åbnet adgang til i anmærkningsrubrikken for døde at tilføje, hvad præsten ellers måtte finde anledning til at optegne om mærkelige begivenheder i den afdødes liv. De *ønskelige* punkter drejede sig for det første om provst Vahls forslag om at anføre personers tilnavne i parentes. Biskoppen bifaldt dette, men ønskede, at det blev præciseret, at sådanne navne skulle være blevet gængse og kendt af alle og ikke indeholde noget for den pågældende krænkende. Provst Vahls ovenfor citerede forslag vedr. familienavne tog biskoppen derimod afstand fra; han erklærede, at han ikke rigtig forstod meningen med forslaget, og at man i det hele taget her var inde på et område, som ofte kunne blive afhængig af præsternes takt-

følelse, og hvor det derfor også kunne blive aktuelt, at der var mulighed for at undgå gentagelse af en uheldig afgørelse. Det andet ønskelige punkt var parallelt med provst Vahls forslag om en præcis stednavneangivelse, mens det tredje drejede sig om at indskærpe præsterne at skrive tydeligt, at sætte en vandret streg eller et passende mellemrum mellem hver indførsel og i det hele taget ikke småligt knibe med pladsen.

Henvendelsen fra Genealogisk Institut til kirke- og undervisningsministeriet er dateret den 27. august 1889 og underskrevet af højesteretsassessor R.C. With, redaktør H.R. Hiort-Lorenzen, højesterets-sagfører R. Strøm, boghandler Otto B. Wroblewski og Sofus Elvius, som også havde konciperet skrivelsen. I motiverne til forslaget siges det, at »kirkebøgerne, således som de nu føres, ikke indeholder tilstrækkelig nøjagtige og fyldestgørende oplysninger til besvarelsen af de mange spørgsmål af borgerlig og social betydning, som det må antages at være lovgivningens hensigt med disse registre at få tilveje-bragt«. Forslaget følger biskop Schousboe, men med enkelte tilføjelser. Under døde foreslås det, at der for gifte, enkemænd eller enker oplyses om ægtefællens fulde navn og stilling. Videre ønsker man fastslået, at navne ikke må ændres, og endelig foreslår man, at alle attester og kirkebogsuddrag skal ske på dertil af ministeriet anordnede blanketter og indeholde nøjagtige uforkortede uddrag, som skal forsynes med embedssegel eller stempel.⁵⁹

Først i begyndelsen af december måned sendte ministeriet forslaget til udtalelse hos biskopperne. Man havde opstillet 18 punkter, som supplerede forslaget, hovedsagelig med en række praktiske detaljer. Det er værd at bemærke, at man endnu ikke på dette tidspunkt tænkte sig en fuldstændig centraliseret trykning. Terminen for reformens ikrafttræden var nu fastsat til 1. januar 1892.⁶⁰

Der var ikke levnet tid til, at biskopperne kunne sende sagen til høring hos de underordnede gejstlige, provster og præster, som ellers havde den mest direkte føling med de behandlede problemer. I betragtning af at vi flere gange tidligere har set langt mindre vidtgående ændringsforslag gennemgå denne grundige behandlingsform, kan kultusministeriets fremgangsmåde i 1889 nok undre. Heller ikke sagkundskab til anden side blev taget med på råd, det gjaldt f.eks. arkivvæsenet, til trods for at det netop var blevet fast organiseret, og de provinsarkiver, som var udset til at modtage de ældre kirkebøger, var under projektering.⁶¹ Det havde utvivlsomt været en fordel, hvis man ikke havde haft dette upåkrævede hastværk, men havde ladet et alsi-

digst sammensat udvalg behandle sagen tilbunds; det kunne bl.a. have orienteret sig om forholdene i de andre nordiske lande, hvor man som bekendt også har opretholdt den kirkelige ministerialbogsføring, men f.eks. uden det tungt arbejdende duplikatsystem.

Alle biskopperne giver samstemmende udtryk for en meget kritisk holdning over for præsternes kirkebogsføring, men naturligvis i mere eller mindre stærke vendinger. Det er bemærkelsesværdigt, at ingen viser kirkebylæderen og kontramministerialbogen nogen særskilt interesse.⁶² Præsternes svigtende omhu ved kirkebogsførelsen motiveres klarest af biskop Harald Stein i Odense (1889-1900), som sammen med biskopperne Bruun Juul Fog i København (1884-85) og Jørgen Swane i Viborg (1878-1901) dannede den ultrakonservative fløj i bispeskollegiet,⁶³ som stod skarpest over for vækkelsesretningerne: »Det er højst fornødent, at give præsterne en alvorlig påmindelse om, at ofre mere tid og flid på denne vigtige side af deres embede; thi unøjagtighed i angivelserne, ulæselighed m.h.t. håndskrift og radikalisme i retskrivning gør mange kirkebøger til en parodi på det, som de burde være. På dette som på mange andre punkter, hvor formløshed og slendrian har indsneget sig, bør præsterne alvorlig mindes om, at de tjener ikke i det ubestemte i den hellige almindelige kirke, men de tjener aldeles bestemt i den danske folkekirke, hvis love og anordninger de er pligtige til både at kende og overholde.«

Man bemærker også biskoppernes agtpågivenhed m.h.t. at hævde ministerialbøgernes status som kirkens bøger. F.eks. tager biskop Swane afstand fra tanken om at anbringe for- og efternavn i hver sin rubrik: »Ministerialbogen er mere end et statistisk materiale, den er en kirkebog, og barnets navn bør, synes mig, anføres i den således, som det har lydt ved dåben«.⁶⁴

På grund af den særlige måde forslaget var opkommet på, var man naturligvis også på vagt m.h.t. at tilgodese specielle genealogiske interesser. Vi har allerede set den genealogisk interesserede biskop Schousboe anstrenge sig for at indtage en neutral holdning. Alle hans kolleger gav mere eller mindre klart udtryk for, at man måtte undgå at hensynet til genealogerne fik for stor indflydelse på kirkebøgernes indhold. I forbindelse med forslaget om at give adgang til en art nekrologium i anmærkningsrubrikken for døde bemærker biskob Johs. Clausen i Århus (1884-1906), at dette ville gøre kirkebøgerne til »et repertorium for personalhistoriske notitser«, hvad der ikke var deres opgave. På samme måde finder et par af biskopperne, at oplysninger om forloverses slægts- eller svogerskabsforhold til brud eller brudgom

ligger uden for grænsen af, hvad der hører ind under kirkebøgernes område (Swane, Stein).

Dette var dog biting. En central placering i hele forslaget havde derimod de udvidede oplysninger om fødte og døde, og også herom var der delte meninger i bispekollegiet. Flere kunne ikke acceptere forslaget om, at moderens fødselsdato skulle opgives; i så fald var det nødvendigt at få præsenteret en fødselsattest, og det var både for stor ulejlighed og bekostning. Af hensyn til Statistisk Bureau skulle moderens alder opgives, men dette var også tilstrækkeligt. Et flertal i bispekollegiet gik imod kravet om nøjagtige oplysninger om døde; i hvert fald måtte det forbehold, der indeholdtes i den gamle formulering (»forsåvidt de kunne erholdes«) bibeholdes, da man kunne forudse, at det ofte ville være umuligt at skaffe disse oplysninger, og liget måtte jo begraves i løbet af få dage. Biskop Bruun Juul Fog stillede sig særlig negativt. Man måtte ikke stille krav til præsterne, som de enten slet ikke eller kun med stort besvær kunne opfylde, »og hvis iagttagelse, om det end i enkelte specielle retninger kunne være af interesse, ikke har nogen almindelig nødvendighed eller tjenlighed og liden betydning i kirkelig eller borgerlig henseende«. Hans konklusion var, at dåbs- og begravelseslisterne burde føres væsentlig som hidtil.

Heller ikke forslaget om at medtage tilnavne i parentes var der enighed om. Biskop C.F. Balslev i Ribe (1867-95) og H.V. Styhr i Maribo (1887-97) frarådede ideen, og biskop Clausen i Århus tog bestemt afstand fra den; i en længere ekskurs om tidens navnepraksis fastslog han, at størstedelen af landbefolkningen endnu slet ikke havde sans for betydningen af faste familienavne. Biskop Fog fandt det også lidet oplysende og smagfuldt, at størstedelen af folket havde efternavne dannede af omtrent en halv snes fornavne, men han drog den modsatte konklusion heraf. Navneforslaget kunne efter hans mening måske fremme dannelsen af familienavne, og han kunne derfor billige det.

Derudover behandlede biskopperne en række mindre væsentlige punkter, f.eks. terminer for konferering og fortrykte attestblanketter. Man rejste også spørgsmålet, om det lod sig gøre at påbyde anskaffelse af nye kirkebøger, før de gamle var udskrævne, men ministeriet indhentede responsa fra kammeradvokaten og justitsministeriet, som fastslog, at der ikke var noget til hinder herfor.⁶⁵

Biskop Fog havde som den sidste i rækken afgivet sit svar den 12. juli 1890. Den 19. august kunne ministeriet forelægge kongen de nye skemaer til resolution.⁶⁶ Det principielt nye var, at indførslerne i kir-

kebøgerne for fremtiden altid skulle ske efter forevisning af de respektive attester eller ved eftersyn i kirkebogen. Det var, som berørt, allerede fremholdt af nogle af biskopperne, at dette ville blive nødvendigt, hvis man fastholdt de krav til oplysninger, der var stillet i forslaget fra Genealogisk Institut. Biskopperne havde haft betænkeligheder, men ministeriet drog nu den fulde konsekvens og forlangte ved *fødte* forældrenes døbe- eller i alt fald vielsesattest forevist (eller eftersyn i kirkebogen). Dåbsattest skulle også forevises ved konfirmation, vielse og begravelse, i sidste tilfælde dog med tilføjelsen »så vidt muligt«. Under *fødte* havde man, selv om man altså forlangte moderens dåbs- (eller vielses)attest forevist, opgivet kravet om notering af moderens fødselsdag og nøjedes med moderens alder angivet ved det fyldte år. Ved *viiede* skulle som foreslået forældrenes fulde navn, stilling og bopæl anføres, og ved enke-enkemand-fraskilt skulle ægtefællens fulde navn noteres sammen med dato for død eller skilsmissebevilling/dom. Derimod var forslaget om forlovernes slægtsskabsforhold bortfaldet. For *døde* forlangte man, som nævnt, dåbs- eller fødselsattest forevist, så vidt det var muligt, men fødselsdagen skulle alligevel ikke indføres, kun angivelse af det fyldte år. De udførlige oplysninger om den afdødes fødested, forældre og ægtefælle havde også fået tilføjelsen: så vidt oplysning derom kan erholdes.⁶⁷

Oprindelig efter forslag af biskop Schousboe tryktes der foran i hver kirkebog en udførlig *instruks* opdelt i 9 punkter om kirkebogsføringen. Og først her, i punkt 1, blev det slået endegyldigt fast, at kirkebogen kun måtte trykkes ét sted; forneden på hvert blad skulle der stå: Trykt for Kirkeministeriet af J.H. Schultz.⁶⁸ Dermed fik man også spørgsmålet om papirkvaliteten under kontrol. Som tidligere berørt havde det slet ikke været noget lille problem (side 126), men nu kunne man sikre overholdelsen af de nye bestemmelser fra 1888 om statsautoriseret papir og blæk.⁶⁹ Bagest i kirkebogen skulle der være nogle blanke blade til særlige tilførsler – f.eks. om konferering – og et trykt titelblad var beregnet til provstens autorisationspåtegning. Med fede typer blev det i instruksen indskærpet præsten *uden tøven* at indføre det fornødne i kirkebogen. Om selve førelsen blev der iøvrigt givet nøje regler angående tydelig skrift, retskrivning, forbud mod forkortelser, rettelser, blæk m.v. Konferering af kirkebogen skulle på landet ske ved slutningen af hvert fjerdingår, i købstæderne og i København hver måned. De gamle opbevaringsregler fra 1812 opretholdtes med en tilføjelse om, at hvor der ikke var indrettet et brandfrit rum skulle kirkebogsførerne drage omsorg for at have bøgerne ved hånden på et

bekvemst, let tilgængeligt sted samt pålægge medlemmerne af deres husstand i ulykkestilfælde at redde dem.⁷⁰

I reformtiden efter systemskriftet i 1901 blev den kirkelige ministerialbogsføring påny aktuel. Man regnede almindeligt med, at en adskillelse mellem stat og kirke nu ville blive en realitet, og som et første skridt i denne retning forelagde Venstre forslag om tvungen borgerlig vielse, som vedtoges i folketinget, men blev standset i landstinget.⁷¹ I Det kirkelige Udvalg 1904-07 behandlede man også et forslag om civilstandsregistre og optog, med udtrykkelig henvisning til forslaget fra 1859 (side 145), betegnelsen »sognebøger«.⁷² Det fremgår af forhandlingerne, at man – også i kirkelige kredse – opfattede denne reform som uomgængelig, vel nok også ud fra en fornemmelse af, at kirkens borgerlige magtstilling – manifesteret især i civilstandsføringen og den kirkelige vielse – også politisk kunne ansues som en af Højres bastioner. Under sagens 2. behandling formulerede professor Harald Westergaard (1853-1936) udvalgets vurdering således: »Hvad enten der bliver indført borgerligt ægteskab eller ikke, vil bevægelsen her i vort land, ligesom allevegne ellers, ganske sikkert gå i retning af, at det bliver en borgerlig sag at holde rede på ægteskabsstiftelser, dødsfald og fødsler, og at der må være et eller andet civilt kontor, der har den sag under sig, så jeg kan ikke se andet, end at det kirkelige udvalg lige så godt kan forudsætte det som en given ting, at vi efterhånden vil nå det også her i Danmark, selv om der kan være enkelte betænkeligheder ved det, og selv om man fra kirkens side kan fremsætte et hjertesuk i den anledning«.⁷³ Hverken dette forslag eller udvalgets hovedforslag vedr. kirkeforfatningen kom imidlertid nogensinde til politisk behandling.

Spørgsmålet om civilstandsregistre blev aktualiseret endnu engang ved Genforeningen i 1920. Forholdet i Sønderjylland var nemlig det, at den prøjsiske administration i 1874 havde etableret borgerlige registre over fødsler, ægteskaber og dødsfald, som blev ført af særlige embedsmænd (Standesbeamten, efter 1920: personregisterfører). Pligten til at foretage anmeldelser til kirkebogen, hvor der ikke skulle foretages nogen kirkelig handling, bortfaldt naturligvis samtidig, men præsterne plejede at modtage afskrifter af anmeldelserne til det borgerlige register vedr. medlemmer af folkekirken. Mens man nu i sommeren 1920 ved en lang serie af love fik gennemført dansk lovgivning og administration i Sønderjylland med det mål for øje fuldstændig at få slettet skellet ved Kongegrænsen, fraveg man dette princip på et enkelt punkt, nemlig m.h.t. personregistre. I folketingsudvalgets

bemærkninger til det pågældende lovforslag hedder det: »At få sådanne registre indført i det øvrige Danmark ville være i høj grad ønskeligt; der er derfor al grund til at bevare disse registre og pligten til at foretage anmeldelser til dem«. ⁷⁴ Det er altså helt klart, at politikerne havde tænkt sig, at på dette ene felt skulle det øvrige land indrette sig efter det sønderjyske mønster. ⁷⁵

Sammenfatning og konklusion

Kirkebøgerne, der som almene ministerialbøger kan føres tilbage til midten af 1600-årene, indtager en central plads i landets administrative system ved deres registrering af befolkningens samlede civilstandsdata. Udformningen af principperne og reglerne for deres førelse og disses efterlevelse i praksis har derfor betydelig interesse for fag som administrationshistorie og befolkningshistorie foruden naturligvis genealogi og kirkehistorie. De ældre kirkebøgers historie har først i de sidste par årtier for alvor været taget op til behandling, mens de nyere kirkebøger – fra efter omkr. 1813 – hidtil kun har været genstand for en overfladisk omtale. ⁷⁶ Det hænger sandsynligvis sammen med, at man har været tilbøjelig til at antage, at med 1812-reskriptet var forholdene bragt under sikker kontrol, bestemmelserne gennemførtes uden vanskeligheder, og det videre forløb var ukompliceret.

For centraladministrationens vedkommende kan man iagttage, at på trods af at der er tale om et så centralt led i den administrative proces som personregistreringen, båret oppe lokalt af en fra gammel tid skolet embedsstand – man kan f.eks. pege på, at det var præsterne, der havde ansvaret for folketællingerne fra 1769 til 1860 – og styret af et veletableret hierarki: præst, provst, biskop, kancelli, forekommer der alligevel klare brist i administrationen: kancelliet magtede ikke at leve op til sine intentioner, orienteringen om de faktiske forhold var utilstrækkelig, og visse administrative indgreb som følge her af til tider også præget af vilkårlighed og mangel på konsekvens. På samme måde bliver man vidne til en svigtende kontrol og stringens i hierarkiets lavere led.

Selve udviklingsforløbet med hensyn til kirkebogsførelsen er i væsentlig grad et spørgsmål om kirkebøgernes uniformitet: dels drejer det sig om bestræbelserne på at få tilvejebragt ordret overensstemmelse mellem hoved- og kontramministerialbog, dels om at nå frem til ensartede trykte skemaer og en ensartet udfyldelse af skemaerne. Det første spørgsmål er kun kort omtalt her, idet der henvises til en noget

mere indgående behandling i Personalhistorisk Tidsskrift bind 100 (1980). De ofte meget betydelige uoverensstemmelser mellem hoved- og kontraminiſterialbog i de første årtier efter 1812, de mangler, der findes, sammen med det ofte kladdeagtige præg og de mange rettelser berettiger til at drage den slutning, at det lokale administrative apparat knap nok magtede den opgave, som kancelliet i 1812 lagde over på det, specielt må det siges, at de, der skulle føre kontraminiſterialbøgerne, dvs. kirkebylærerne, i en række tilfælde ikke havde de tilstrækkelige kvalifikationer, tildels vel på grund af svigtende uddannelse. I periodens sidste halvdel synes forholdet gennemgående at være det omvendte: man havde nu en – også i (skøn)skrivning – vel uddannet lærerstand, som i almindelighed førte kontraminiſterialbøgerne smukt og omhyggeligt, mens mange af vækkelsesretningernes præster betragtede disse embedspligter som noget aldeles sekundært, hvad der ofte afspejler sig i en skødesløs kirkebogsføring. Denne efterladenhed hos mange præster var naturligvis i høj grad en torn i øjet på de konservative biskopper. Miniſterialbogsføringen var vel når alt kom til alt den faktor, som stærkest konstituerede præsten som statens embedsmand, og den har utvivlsomt stået for biskopperne og de højkirkelige som et vigtigt redskab til at hævde den intime kontakt mellem præst og sogn formentlig til gavn for det kirkelige arbejde i snævrere forstand, men rigtignok også som et grundlag for kirkens og gejstlighedens magtposition.⁷⁷

1812-reskriptet havde lagt op til en centraliseret konform ordning, men gennemførelsen af reskriptet viser sig at være en temmelig indviklet sag, som skete på et decentraliseret grundlag og kom til at strække sig over mange år. Man skal frem til tiden efter 1850, før man kan siges at have ensartede trykte kirkebøger overalt, og konformiteten er endda ikke absolut, fordi man ikke var nået frem til en centraliseret trykning.

Den eneste betydningsfulde udvidelse af 1812-skemaerne kom i cirkulærereform i 1833 og uden nogen ændring af selve skema-teksten. De vigtigste ændringer skete af hensyn til lægdsmyndighederne og drejede sig om, såvidt muligt, at angive afdødes fødested og fader og konfirmandens (drengens) fødested.

Uden om kancelli og bispekollegium havde kongen i 1812 fået indført til- og afgangslister og jævnførelsesregistre. Specielt de første blev gang på gang sat under debat; gejstligheden var imod dem, og hovedargumentet var, at der her var tale om en rent borgerlig indretning, som ikke hørte hjemme i kirkebøgerne (det er iøvrigt karakteristisk

for tidens sociale forhold, at til- og afgangslisterne altid kædes nøje sammen med fattigvæsenet). Diskussionen fik dermed en principiel karakter: var ministerialbøgerne primært kirkelige registre eller var de borgerlige? Kirkebøgerne kunne på dette grundlag også inddrages i den principielle debat om kirkens almindelige stilling i samfundslivet, som fik ny næring ved junigrundlovens bekendte løfteparagraffer (specielt § 80: »Folkekirkens forfatning ordnes ved lov«).

Det er indlysende, at den borgerlige øvrighed måtte lægge hovedvægten på ministerialbøgernes borgerlige funktioner. Allerede i 1812-reskriptet fremhævede man den vigtighed kirkebøgernes efterretninger havde ikke alene i gejstlige, men også i borgerlige anliggender, og i 1835 argumenterede man direkte med, at en bestemt oplysning (om introduktion) ikke skulle medtages, fordi den var uden betydning i verdslig henseende.

De modstående synspunkter i den kirkelige og borgerlige administration på til- og afgangslisterne og introduktionen kan betragtes som eksponent for et tildels forskelligt syn på kirkebøgerne. Men naturligvis vil der altid, hvor man lader kirkens folk føre de autoriserede personregistre, være indbygget en ambivalens, for så vidt ganske svarende til forholdene omkring selve den folkekirkelige ordning. Alt efter den givne situation kan man lægge hovedvægten på det kirkelige eller det borgerlige element. Under forberedelserne til reform i 1891 ser vi da også et par af biskopperne på forskellig måde betone kirkebøgerne som kirkens bøger, men det betød naturligvis ikke, at man ville give slip på den offentlige personregistrering, tværtimod. Man var i 1891 nået så vidt, at formentlig næppe mange ville anfægte kirkebøgernes primære karakter af personregistre til brug for borgerlige formål. Men en civilstandsregistrering efter europæisk mønster var tiden måske alligevel ikke moden til. Man havde en sådan løsning tæt inde på livet gennem ordningen i Sønderjylland, hvor den prøjsiske administration kort forinden – i 1874 – havde gennemført borgerlige personregistre, men en sådan mulighed blev overhovedet ikke berørt i 1889-91. Det hænger også sammen med, at ministeriet styrede hele sagen i den snævrere mulige bane, sådan at kun de genealogisk interesserede, der havde rejst sagen, og rigets biskopper fik lejlighed til at ytre sig. Der kan ikke være tvivl om, at dette er udtryk for en bevidst politik fra ministeriets side: man ønskede ikke denne sag behandlet i et bredt forum, eventuelt i offentlighedens søgelys, med risiko for at f.eks. borgerlige personregistre blev bragt ind i billedet; for den kulturelle fløj kunne sådanne registre være blevet en nærliggende

målsætning. Hvis man forestiller sig, at resultatet var blevet indførelsen af borgerlige registre, ville administrationen heraf naturligvis ikke være blevet liggende under kirkeministeriet, men sandsynligvis flyttet til indenrigsministeriet. Men hverken et ministerium, en kirke eller en hvilken som helst anden institution giver frivilligt afkald på en engang vel erhvervet magt og indflydelse. Resultatet blev, at reformen i 1891 indskrænkede sig til en justering og udvidelse af skemateksten og dermed af personoplysningerne, samtidig med at man omsider fik gennemført en centraliseret trykning med de fordele, det indebar.

Systemskiftet i 1901 fremkaldte forventninger om gennemgribende reformer herunder også indførelse af civilstandsregistre, men takket være den politiske reaktion efter 1908 og især sammenkædningen med kirkeforfatningsspørgsmålet blev kirkebøgerne bevaret.

Civilstandsregistre kom endnu engang på dagsordenen ved Genforeningen i 1920, da Rigsdagen bibeholdt de borgerlige personregistre i Sønderjylland, som man forventede ville danne mønster for det øvrige land. Det skete imidlertid ikke, kirkebøgerne forblev uantastede. Det er helt klart, at civilstandsregistre både da og siden har haft mange og formående modstandere såvel i kirken som i kirkeministeriet.

1. Dette og følgende reskripter m.v. citeres efter den trykte reskriptsamling v. L. Fogtman/T. Algreen-Ussing. 1812-reskriptet er desuden trykt foran i mange kirkebøger (side 00).
2. Det er påfaldende, at disse mønsterskemaer er håndskrevne, og at man i kancelliet ikke har taget sig tid til at få dem trykt, så meget mere som der i det sjællandske bispearkiv ligger trykte sæt såvel af nogle ikke-aproberede som af de approberede skemaer. De ikke-aproberede er iøvrigt væsentlig spinklere m.h.t. oplysninger end de approberede. Sjællands bispearkiv. Korrespondancesager 1812-13. LASj.
3. Paul G. Ørberg: Hovedministerialbøger og kontraminiesterialbøger. ARKIV bd. 3, s. 172 ff. Anna Thestrup: Kirkebøgernes til- og afgangslister. Fortid og Nutid bd. 24, s. 529 ff.
4. Se det side 129 citerede brev.
5. Viborg bispearkiv. Kopibog 1807-13 fol. 234. C 2 – 400. LAN. Bloch fandt det senere (15.11.1813) nødvendigt at ændre sin henstilling til »en almindelig og ufravigelig regel«. Smst. fol. 263. Jfr. Paul G. Ørberg: Viborg stifts kirkebogshistorie 1643-1813. Fra Viborg Amt 1982.
- 5a. Århus bispearkiv. Indførelse af nye kirkebøger 1813. C3 – 474. LAN.
6. Brev til Fr. Münster 1.1.1813: »Måske jeg i februar m. kommer 1 måneds tid over til Dem – var kun ikke disse slemme heder og det store svælg imellem os. – For transportens skyld og især for at mit lille stifts præster kunne have de befalede schemata straks ved året, har jeg ladet dem, NB til mit stift alene, aftrykke her på stedet, hvorom jeg troede at skylde dig underretning«. Sjællands bispearkiv, anf.-sted.

7. Smst.
8. P.J. Kruse, amtsprovst for Randers amts vestre provsti 1812-32.
9. Århus bispearkiv. Kopibog 1813-15. C 3-32. LAN.
10. Søren Elmenhoff, bogtrykker og fra 1810 udgiver af Randers Amtssavis. Kendt som forlægger for St.St. Blicher.
11. Som note 9. For Århus amts vedk. drejede det sig om bogtrykker A.F. Elmquist i Århus, Aarhus Stiftstidendes udgiver.
12. Sjællands bispearkiv, anf.st.
- 12a. Brevet er dateret 3. juli, men efter sagens sammenhæng synes det at være en fejldatering for august. Som 5 a.
13. Allerede 29. dec. 1812 havde biskoppen skrevet til provsterne for gennem dem at indhente beregninger over, hvor mange af de forskellige ark hvert enkelt sogn behøvede. I hans korrespondance kan man iøvrigt følge hans forhandlinger med provsterne om de nye kirkebøger, bl.a. fremgår det, at protokollerne skulle være færdige til levering senest midt i december 1814; på titelbladet var som autorisationsdato ligefrem trykt: 27. dec. 1814. Inspirationen til skemaændringerne havde biskoppen fået gennem provsternes og præsternes svarskrivelser på hans ovennævnte brev af 29.12.1812, idet nogle havde benyttet lejligheden til at kommentere reformen (især provst O.A. Secher i Søften og provst P.H. Bröchner i Rårup, breve af 20.1. og 27.1.1813). Skr. 4.9., 9.9., 13.9., 14.10., 20.10., 5.11., 11.12.1813. Århus bispearkiv. Kopibog og journal. C 3-32 og 99. Indførelse af nye kirkebøger 1813. C 3 – 474. LAN.
14. Sidstnævnte kancellicirkulære omtaler jordemødrenes pligt til at anmelde dødfødsler til sognepræsten. I § 2 hedder det: »Vedkommende præster bør derefter anføre disse anmeldelser udtogsvis i ministerialbogen og ved årets slutning sende dem sammendragne til stiftets fysikus ...«
15. Paul G. Ørberg. ARKIV, anf.st. s. 179.
- 15a. Århus bispearkiv. Indførelse af nye kirkebøger 1813. C3 – 474. LAN.
16. Biskop Birchs specielle skemaer og hans forord er i næste hold kirkebøger optrykt næsten ordret, dateret 1. juli 1829. Birch døde 25. okt. sm.år. Det betyder, at f.eks. Malling sogns kirkebøger lige til 1854 er af denne type (Malling 1831-54, C 372-15).
17. Alexander Rasmussen: Frederik Münster. Hans levned og personlighed (1925), s. 170-71.
18. Sjællands bispearkiv. Konzeptbreve 11.9.1813. LASj.
19. Lolland-Falsters bispearkiv. Korrespondanceprotokol 18.9.1813. LASj.
20. Cirkulæret bygger næsten ordret på biskop P.E. Müllers andragende til kancelliet af 29. marts 1833. Danske Kancelli. 1.dept. Brevsag 2106/1833. RA. Kancelliets behandling af sagen afslører, at man i kollegiet i 1833 havde været i vildrede med, om Vajsenhusforlaget havde privilegium på trykning af kirkebogsskemaer.
- 20a. Nodeformatet optræder dog undtagelsesvis i en halv snes jyske pastorater, og i enkelte tilfælde kan man sandsynliggøre, at de er medbragt af en præst, der er blevet forflyttet fra et af de østlige stifter (Byrum-Hals 1831-, Dronninglund 1813-, Fredericia Trinitatis 1831-, Harte-Bramdrup 1824-, Ikast 1827-, Sahl 1834-, Ulsted 1833-, Vejlbj, Elbo hrd. 1825-, Vive 1834-).
21. Münster til Plum 11.9.1813 (ligelydende med det refererede brev til Boisen). Som note 18. Schubart til Plum 25.9.1813, Plum til Schubart 28.9., Hempel til Plum 9.11. Fyns bispearkiv. Stiftets alm. breve 1812-13, jour.nr. 1813/263. LAF. Kirkebogssagen på Fyn fik iøvrigt et pudsigt efterspil. Under mærket C M (= godsejer C.

Mourier til Hindemae) blev der i »Iversens Avis« nr. 104 (1814) indrykket en regning fra bogtrykker Just i Viborg på et par kirkebøger lydende på 13 rbd. 2 mk., og det tilføjes: »Her i Fyn fordres at hver kirke skal punge ud med 44 rbd. for et par ministerialbøger«. S. Hempel svarede igen med at udsende et 8-siders særnummer af »Fyens Stifts Adresse-Avis og Avertissementstidende« 23.9.1814, hvori han udførligt redegør for kontroversen med godsejer Mourier og aftrykker erklæringer fra alle de andre provinsbogtrykkere og bogbindere, der havde været involveret i kirkebogssagen, og som viser de store prisudsving, der havde været tale om.

22. Ribe bispearkiv. Kopibog B for bispesager 1810-14. C4-223. LAN.
23. Ålborg bispearkiv. Kopibog 1812-18. C 1-28. LAN.
24. Smst. Trykningen foretoges af bogtrykker Albert Borch, udgiver af Aalborg Stiftstidende.
25. Eks. Fløng (nr. 248), Hvedstrup (nr. 253), Kirke Såby (nr. 258), Kisserup (nr. 260).
26. Eks. Græsted (nr. 227), Mårup (nr. 233), Torup (nr. 241), Vinderød (nr. 244), Kregme (nr. 230). Vinderød omfatter 1717-1821, Græsted-Mårup 1754-1827.
27. Højelse (nr. 280).
28. Det drejer sig om kirkebogen for Kgs. Lyngby (nr. 135), som fra 1776 førtes på trykte skemaer. Her eksisterede der også i 1806 en kontrabog, som er tabt, men som utvivlsomt var anlagt i 1776 i forbindelse med de reformplaner for kirkebogsførelsen, som da var fremme under påvirkning af ordningen i Slesvig (jfr. Paul G. Ørberg. ARKIV anf.st. s. 174). I 1806/07 tog man et nyt sæt bøger i brug, som slog til frem til 1826, og først fra 1827 anvendes de autoriserede trykte skemaer. De ældre skemaer var trykt hos hofbogtrykker N. Christensen og var i henhold til påtryk til alm. salg.
29. Forholdene er særlig komplicerede i Odder-Tvenstrup, Århus stift (C 337). Her havde biskoppen 23.5.1804 autoriseret en ny protokol som kirke- og ministerialbog (beg. 1803). I 1813 anskaffede man på normal vis nye trykte kirkebøger, men da disse i 1822 var udskrevne, gik provsten med til at autorisere den gamle kirkebog fra 1803 som hovedministerialbog med den begrundelse, at der stadig var et betydeligt arketal ubrugt (autorisation på fol. 1 b 11.3.1822). P.gr.af pladsmangel forlangte provsten samtidig, at der skulle holdes en særskilt bog over til- og afgang. Men også her slap man udenom ved at tage sognenes fornemme gamle kirkebog fra 1655 i brug igen; den er to forskellige steder, hvor der var blanke sider, indstreget og anvendt til af- og tilgangsliste 1822-1833(37). Også kontramministerialbogen er iøvrigt håndskrevet.

Hovedministerialbogen for viede 1826-36 i Åsted sogn, Horns herred, Ålborg stift, er en yderst simpel bog i oktav, uden autorisation og med håndskrevet rubricering. Efter 1836 er den brugt til indskrivningsbog for brudefolk og bag fra til protokol for sognebogssamlingen fra 1844. Der findes dette notat af provsten: »Forevist ved min visitats d. 22. april 1831. – I stedet for denne slet conditionerede bog, hvori allerede løse blade findes, bør af kirkeejeren en ordentlig indbundet sufficient protokol skaffes og for eftertiden bruges, da det er vigtigt, at ministerialbøger, som til efterslægten skulle overgives, er af sådan beskaffenhed, at de er skikkede for deres bestemmelse«.

30. Rødding, Nørlyng hrd. (C 239-3): kirkeårsstatistik. Viborg Søndre sogn 1813-26 (C 236-7): 1. datorubrik = fremstillingen i kirken, 2. datorubrik = dåben; fødselsdato ikke nævnt. Ansvarlig for bogens førelse var stiftsprovst H.C. Zahrtmann (1791-1826).

31. Resultatet er blevet, at hovedministerialbogen indeholder rekonstruerede optegnelser om døde tilbage til 1794 og om fødte tilbage til 1751 foruden en afskrift af kontramministerialbogens indhold 1814/15-1821/22. Yderligere har man i kontramministerialbogen indført de rekonstruerede oplysninger om fødte tilbage til 1751.
32. Nye kirkebøger blev først autoriseret af amtsprovsten d. 23. sept. 1823. De er utrykte og afskrivningen af skemateksten unøjagtig, men iøvrigt ført fra 1821. De manglende ministerialia fra Hvilsom sogn 1813-21 er den eneste kirkebogslakune i landet, som skyldes ildebrand. Paul G. Ørberg: Viborg stifts kirkebogshistorie 1643-1813. Fra Viborg Amt 1982.
33. Kancellieskr. 8.7.1820.
34. Forordningen er behandlet af Anna Thestrup: Kirkebøgernes til- og afgangslister. Fortid og Nutid bd. XXIV s. 529 ff. (forordn. 24. juli 1822). Hun opfatter frd. sådan, at kun tyende, inderster og løsgængere krævedes registreret. I virkeligheden gjaldt registreringspligten både før og efter alle fremmede, som det også udtrykkelig siges i kancelliskrivelse 28.4.1835. Om baggrunden for frd. se iøvrigt Erik Nørr: Præst og administrator – sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841 (1981), afsnittet: Personregistrering og skudsmål s. 348-356, og Birgit Løgstrup: Dommer og administrator. Herredsfogden 1790-1868 (1982), s. 175 ff.
35. Den skiftende stillingsbetegnelse på kontramministerialbogsføreren kan føres tilbage til 1812-reskriptet, hvor der tales om degnen eller den fungerende kirkesanger, og skoleanordningen 29.7.1814, bilag A § 32, som fastslår, at kirkebogen føres af kirkebyens skolelærer, jfr. kancelliskr. 19.3.1833 stk. 4. Ved dåbsforordningen 1828 blev desuden, nærmest som en sidebemærkning til § 18, indført faste slægtsnavne i Danmark: »Iøvrigt bør hvert barn ved dåben benævnes ej alene med fornavn, men og med det familie- eller stamnavn, som det i fremtiden bør bære.«
36. Dåbstvangen blev ophævet ved lov 4.3.1857, som til gengæld indførte en navngivningstvang med 1 års frist (§ 2).
37. Danske Kancelli 1. dept. Brevsag 2106/1833. RA.
38. Smst. Det er iøvrigt meget vanskeligt at danne sig et klart billede af, hvorledes 1833-cirkulæret blev efterlevet i praksis. Der forekommer alle mulige variationer i oplysningerne, og der er i hvert fald slet ikke tale om, at man generelt når frem til en punktlig efterlevelse af cirk. før 1852 (se s. 146). De bedste resultater er gennemgående opnået i de kirkebøger, som havde cirkulæret aftrykt foran i bogen.
39. Ribe bispearkiv. Journal B 1827-34 (C 4-315) og kopibog B for bispesager 1833-35 (C 4-232). Thurah til biskop 5.9. Biskop til kancelli 11.9. Resolution kommunikeret Thurah 9.10.: delvis trykt i reskriptsaml. 5.10.1833, her dog fejlagtigt angivet, at biskoppen har tilkendegivet Thurah, at han foreløbig ikke skal føre listerne. Det fremgår af kopibogen, at forholdet naturligtvis er omvendt.
40. Kancelliskr. 5.10.1833.
41. Provst Birch til biskop Plum 18.1.1834. Biskop Faber til kancelliet 8.2.1834. A.S. Ørstedes votum 16.3.1834. Danske Kancelli. 1. dept. Brevsag 1213/1835. RA.
42. Paul G. Ørberg. ARKIV anf.st. s. 180.
43. Jfr. kancelliskr. 9.6.1835.
44. Ribe bispearkiv. Kopibog for bispesager 1836-38. C 4-234. LAN.
45. Danske Kancelli. 1. dept. H. 18. Brevsag 914/1839. RA.
46. A.S. Ørstedes votum. 31.3.1839. Smst. Der findes eksempler på alfabetiske registre, som er en integreret (gennemdraget) del af ministerialbogen, se f.eks. Randers Sct. Morten 1877-83 (C 290A-28).

47. Smst. og kancelliskr. 9.4.1839. Hensynet til kirkeejernes økonomi spillede iøvrigt også en hovedrolle, da man i 1842-43 for første gang drøftede problemerne omkring de ældre kirkebøgers opbevaring, konservering og vedligeholdelse. Biskopperne var meget betænkelige ved at lægge ekstra byrder på kirkeejerne. Kancellicirk. 8.8.1843. Danske Kancelli. 1 dept. Brevsag 3477/1843. RA. I 1855 bestemtes det, at hvor ministerialbøgerne var brændt, skulle kirkeejerne bekoste nye bøger, men honoraret for afskrivningen refunderes af ministeriet. Kirke- og undervisningsmin.s skr. 22.10.1855. I 1861 blev hele udgiften pålagt kirkeejerne. Lov om kirkesyn m.v. 19.2.1866, § 6.
48. Hertil og følgende: Ministeriet for kirke- og undervisningsvæsenet. Ekspeditions-kontor f. kirkevæsen. Akter vedr. regler om førelse af kirkebøger 1849-92. RA. Provst Bentzien til Mynster 30.10.1849: »Folk flytter til for at skjule deres forhold og skjuler sig naturligvis også for præsten. Således erfarer jeg, at den i andragendet (af 29.10.) nævnte madam Goldschmidt er hidkommet fra Tikøb sogn, hvor hendes barn er født, med en løjtnant Saxtorph, der bor sammen med et andet fruentimmer, med hvem hun har 4 børn udenfor ægteskab – ja, hvor skulle jeg ende, når alt skulle optegnes i denne henseende«?
49. Smst. Provst Bentzien til Martensen 7.9.1856. Martensen til min. 22.9.1856. Et sidste forsøg på at få afskaffet jævnførelsesregistre på lovformelig vis blev gjort af provst C.G. la Cour, Helsingør, i skrivelse til biskop Martensen 30.11.1871. I sin indstilling til ministeriet 1.2.1872 henholdt biskoppen sig ganske til Mynsters skrivelse 12.11.1849 (side 144). I praksis ophørte man flere steder med at føre registre indenfor tiåret 1875-85, måske ikke uden sammenhæng med til- og afgangslisternes bortfald efter 1875.
50. Folketings Tidende 1859 sp. 46-58 og 400-551. Heller ikke 1852-cirkulæret efterleves punktligt. Det var naturligvis en fordel, at det for fremtiden skulle fremgå af selve rubrikoverskrifterne, hvilke oplysninger, der krævedes, men der kunne i mindre sogne gå flere årtier, før man fik kirkebøger med de nye skemaer.
51. P.gr.af ændringerne i rubrikoverskrifterne har man alligevel næsten kun heftet sig ved dette cirkulære, når man har berørt ministerialbøgernes udviklingshistorie, se således A. Fabritius og H. Hatt: Håndbog i slægtsforskning. 3. udg. (1963), s. 180, hvor man dog på en ejendommelig måde har fået sammenblandet ændringerne i 1852 og de senere i 1891. Håndbogen anfører en kgl. resolution af 16. aug. 1851, det rigtige er cirkulære af 23. april 1852. Ændringerne i 1891 skete derimod ved kgl. resol. af 16. aug. Fejlen går igen i anden mere elementær vejledende slægtshistorisk litteratur.
52. Lov 10.5.1854 § 60. Tjenestefolk skulle på landet anmelde sig hos præsten inden 4 dage efter ankomsten.
53. Lov om tilsynet med fremmede og rejsende 15.5.1875 § 10. Kirke- og undervisn.-min.s cirk. 29.6.1875.
54. Kirke- og undervisn.min.s cirk. 15.2.1877 bestemmer, at også den alm. forpligtelse, som iflg. Danske Lov 3-19-8 og frd. 24.7.1822 påhvilede enhver til ved tilflytning og fraflytning at melde sig hos vedk. sognepræst, er bortfaldet ved lov af 15.5.1875. – I enkelte sogne blev listerne ført længe efter 1877.
55. Bl.a. direktør for Kunstakademiet, etatsråd F. Meldahl, godsejer C. Mansa, læge C. Mynster, gehejmekonferensråd F. Schlegel, stadsarkivar, dr.phil. O. Nielsen.
56. Personalhist. Tidsskrift 2. rk. 3. bd. (1888) s. 79-80.
57. Af et ministerielt notat 11.6.1889 fremgår det, at man gennem Sofus Elvius har

- erfaret, at der snart kan ventes et initiativ fra Genealogisk Institut. Som note 48.
58. Bemærkningen om at klokkeren fører begge kirkebøger er i ministeriet afmærket med blyant; det var afgjort ikke i overensstemmelse med 1812-reskriptet, men iøvrigt synes der hverken da eller senere at være foretaget noget m.h.t. denne praksis.
59. Det hedder temmelig drastisk i henvendelsen, at efter ophævelsen af stempelpligten for attester (lov 19.2.1861 § 74 f) er mange attester blevet formløse og uordentlige, hvorved befolkningens agtelse for offentlige dokumenter nedbrydes og dokumentforfalskning lettere forekommer. Man gætter næppe forkert ved at antage, at disse bemærkninger er tilføjet af S. Elvius på grundlag af personlige erfaringer. Som note 48.
60. Kultusmin. 1. dept. Brevbog 1889 nr. 3915. RA. Spørgsmålet om en opsplitning af ministerialbogen i forskellige bind efter indhold, som vi tidligere har mødt, berøres slet ikke i 1891.
61. Lov af 30.3.1889. Den 10.3.1891 udsendte kirke- og undervisningsmin. den bekendtgørelse om provinsarkiverne og embedsmændenes forhold til dem, som i et par menneskealder blev grundloven for arkivvæsenet. Afsnit 2 e lyder: 'Hovedministerialbøgerne afleveres indtil 1812-14; derefter kontramministerialbøgerne, så snart biskoppen, efter at de er udskrevne, ved sin visitats har attesteret at have efterset dem'. Det er uheldigt generelt at tale om *hovedministerialbøger* før 1812, og kontribøgerne indtil reformen 1892 skulle netop ikke udskrives, før de afleveredes. Bekendtg. af 16.6.1892 foreskriver, at kontramministerialbøgerne afleveres på landet, når der er gået 10 år, og i købstæderne, når der er gået 30 år, efter at de er udskrevne.
62. Kontramministerialbøgerne nævnes af Schousboe, men kun med henblik på en navneændring til »duplikat«, som ifølge ham er den gængse betegnelse. Swane bemærker, at denne betegnelse er ukendt i hans kreds. Som note 48.
63. P.G. Lindhardt: Bruun Juul Fog. Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg. (1980).
64. Før forordn. 30.5.1828 var børn ved dåben kun blevet nævnt ved fornavn, og omkr. århundredskiftet nærede man i visse kirkelige kredse ønske om på dette punkt at vende tilbage til det før 1828 almindelige, således at der i det mindste ved selve dåbshandlingens udførelse kun blev nævnt fornavne. Dansk Navneskik v. Fr. Nielsen, Axel Orlík, Johs. Steenstrup (1899), s. 114, note 2.
65. Biskop Johs. Clausen i skr. af 15. marts. Justitsmin. skr. af 18.4.1890. Den konstituerede kammeradvokat A.L. Hindenburgs skr. af 20.5.1890 med henvisning til lov om kirkesyn af 19.2.1861.
66. Kgl. resolution anvendtes desuden ved kirkebogsinstruksen af 17. sept. og den forlængede frist af 30. okt. (se neden for). Det kan næppe have været påkrævet, men skyldes formentlig, at man i det stærkt konservative ministerium følte sig bundet af, at reformen i 1812 skete ved kgl. resolution. Bekendtgørelsen er af 31. okt. 1891, og hele komplekset samledes i to cirkulærer til biskopperne af 31. okt. 1891. Forinden var man imidlertid blevet klar over, at man var kommet i tidnød. Det var meningen, at de nye kirkebøger skulle påbegyndes 1.1.1892, men de forhandlinger, man havde ført med bogtrykkeri og bogbindere havde vist, at man ikke kunne overholde denne frist, og man måtte derfor bevæge sig til igen 30. okt. at søge kgl. resolution på en udsættelse af fristen til 1.2.1892, men dog sådan, at tilførslerne for januar måned skulle overføres til den nye kirkebog og suppleres i fornødent omfang.

67. Allerede 19.11.1891 indsendte Københavns provster, P.C. Rothe (1811-1902) og Th. Skat Rørdam (1832-1909) en detaljeret kritik af de nye skemaer, bl.a. ønskede man også under 'født' forbeholdet »såvidt muligt« medtaget m.h.t. forældres dåbs- eller vielsesattest. Biskop Fog fremsendte skrivelsen til ministeriet 24.11. og henviste i sin følgeskrivelse til de samstemmende betænkeligheder, han 12.11.1890 havde givet udtryk for. Provsternes skrivelse havde øget hans frygt for, »at de store vanskeligheder ved at tilfredsstille de gjorte fordringer let vil kunne medføre, at de så vigtige kirkebøger bliver ført med end mindre ønskelig nøjagtighed end hidtil«. De oplysninger, der fordredes, havde folk ikke ved hånden og slet ikke ved de bud, som almuesfolk plejede at sende for at spare arbejdstid; det ville nu ofte blive nødvendigt at betale en mellemmand (kommissionær), og dette ville yderligere bidrage til at gøre disse mennesker fremmede for præsten og kirken. Som note 48.
68. Skemaerne solgtes af 7 autoriserede hovedforhandlere. I provinsen var det papirhandler Marius Madsens Eftflg. i Odense og bogtrykker F.V. Backhausen i Viborg.
69. Til ministerial(kirke)bøger skulle anvendes papir af stofklasse I, styrkeklasse II. Reglement af 26. maj 1888.
70. Om sikkerhedsproblematikken se iøvrigt: Paul G. Ørberg. ARKIV, anf.st. (note 3), s. 181 ff. Hovedministerialbøgerne er i dag kun afleverede til landsarkiverne for tidsrummet frem til o. 1860, og først når bøgerne fra efter 1891 afleveres, vil man kunne danne sig et sikkert indtryk af, hvordan 1891-reformens gennemførelse i praksis forløb.
71. P. G. Lindhardt: Tiden 1849-1901. Den danske Kirkes Historie bd. VII (1958), s. 20-21.
72. Smst. s. 32. Forhandlingerne i det kirkelige udvalg 1. samling (1904) sp. 23. 5. samling (1906) sp. 368-374 og underudvalgsbetænkning, bilag nr. 3. 6. samling (1907) sp. 801-05.
73. Forhandlingerne i det kirkelige udvalg. 6. samling (1907) sp. 803-04. Harald Westergaard var statistiker og nationaløkonom med stærke kirkelige interesser, specielt vedr. Københavns Kirkefond.
74. Rigsdagstidende 1919-20. Till. A. sp. 7363. Lov nr. 258 af 28. juni 1920 om indførelse af dansk personret m.m. i de sønderjyske landsdele, § 4.
75. De sønderjyske personregisterføreres vielsesregistre bortfaldt dog ved bekendtgørelse om førelse af de borgerlige personregistre i de sønderjyske landsdele af 2. jan. 1926, § 39.
76. En undtagelse er Anna Thestrups afhandling (note 3) og Paul G. Ørberg: Nærlæsning af nyere kirkebøger. En kulturhistorisk og metodisk undersøgelse af kirkebøgerne efter 1812. Personalhistorisk Tidsskrift bd. 100 (1980), s. 7-22. – Selve indførelsen af kirkebøger i Danmark er behandlet af Troels Dahlerup: Fromhed styrker rigerne. Kirkebogsforordningen af 20. maj 1645 og dens baggrund. Afhandling om arkiver ved Rigsarkivets 75-års jubilæum (1964), s. 70-81. Paul G. Ørberg: Omkring de nørrejske kirkebøger, smst. s. 63-69. Paul G. Ørberg: Woldings ældre kirkebøger. Vejle Amts Årbog 1982.
77. P.G. Lindhardt: anf. værk, s. 25.